

वाङ्मय-संस्कृती
साद-संवाद

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

चिन्मय प्रकाशन

वाङ्मय-संस्कृती : साद-संवाद (वाङ्मय-भाष्य-समीक्षा)

WANGMAYA-SANSKRITI : SAD-SANVAD (Criticism critique)

लेखक डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, समर्थनगर, श्रीरामचौक,

पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३

दूरध्वनी : (०२४१) २४२४१६७

भ्रमणभाष : ९८९१५००९४२

usahasrabuddhe@gmail.com

www.anilsahasrabuddhe.in

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

चिन्मय प्रकाशन

सवणेकर बिल्डिंग, जिजामाता कॉलनी,

पैठणगेट, औरंगाबाद. मो. ९८२२८७५२१९

प्रथम प्रकाशन : २४ ऑगस्ट २०१९

टाईपसेटींग

कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर

मो. ९८५०२३२८९०

मुखपृष्ठ

अपूर्वा ग्राफिक्स, औरंगाबाद.

किंमत ११०/-

वाङ्मयोपासक

सुसंस्कृत मित्रांना

शब्द ब्रह्म कवळले

वाङ्मय-संस्कृती, यांचा साद-संवाद सनातनपणे सुरू आहे. माणसाचा समग्र जीवन व्यवहार शब्दबद्ध करित; सर्वगत पारंपरिक करण्याचे कार्य वाङ्मयातून घडत असते. ज्ञात आणि अज्ञातालाही आपल्या मनशक्तीच्या कक्षेत आणून; शब्दात अवगुंठित करण्याचा, माणसाचा स्वभाव आहे. माणूस म्हणजे नावे ठेवणारा प्राणी. माणूस प्राण्याची समग्रसारणी, वाणीमधून प्रकट करण्याच्या, दीर्घोद्योगात; माणसानं वाणीला, अर्थात वाङ्मयला परा, पश्रंती, मध्यमा, वैखरीची रूपे दिली. माणसाचं अवघं जिवंतपण वाङ्मयस्वरूप केलं. माणसानं प्रकृतीला संस्कृतीचं रूप देत; विश्वाच्या असलेपणाला, मनाच्या अवकाशात, वाङ्मयरूपाने, मनस्वीपणे आकारलं. माणसाच्या वाङ्मय प्रवृत्तीला माणसानं परब्रह्म्याचं वरदान मानलं. एव्हढेच नव्हे तर; माणसाला ब्रह्माचे प्रतिरूप निर्माण करणाऱ्या प्रक्रियेतील अपरिहार्य ब्रह्मविष्कार मानलं. ॐ इति एकाक्षर ब्रह्म! ही उक्ती माणसाच्या वाङ्मयाविषयीच्या आस्तिकतेचा निश्वास आहे!

वाङ्मयपरंपरा म्हणजे मौखिक परंपरा होय. कोणतीही परंपरा हे संस्कृतीचे रूप प्रकट करते. वाङ्मयपरंपरा माणसाच्या, शाब्द, साधन आणि वर्तनव्यवहाराला एकात्मतेने, भावात्मकतेने आणि प्रतीक, प्रतिमा आणि चिन्ह स्वरूपात आविष्कृत करते. लोकवाङ्मय हे नेहमीच मानवी जीवनाचा अस्सल आविष्कार असतो. लोकवाङ्मयाच्या आविष्करणातही, सर्वसमावेशकतेचा विचार अंतर्भूत असतो; त्याचबरोबर सौंदर्यदृष्टीचा प्रातीभ आविष्कारही असतो. या प्रक्रियेमुळे लोकवाङ्मयाला प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकलेचा स्तर प्राप्त होतो.

शास्त्रे, कला, क्रीडा आणि मानवी व्यवस्थापन तसेच मानवेतर समग्र सृष्टीशी मानवाचा संबंध, इ. सर्व गोष्टी मानवी संस्कृतीमध्ये समाविष्ट असतात.

या सर्वाना माणसाने शब्दबद्ध केले आहे. त्यामुळे हे सर्व ग्रंथरूपाने मंडीत होत; वाङ्मयाला मौखिक परंपरागत अथवा लिखित रूप प्राप्त झाले आहे. माणसाने निर्माण केलेल्या; शब्दब्रह्माच्या आविष्काराचा कलापूर्ण आविष्कारही, वाङ्मय म्हणून ओळखला जातो. वाङ्मय ही कला आहे, असे म्हटले, मानले व अभ्यासले जाते, ते या कारणाने होय. रंजन, प्रबोधन, समुपदेशन, चित्रीकरण अशी अनेकविध कार्ये वाङ्मयकलेची दिसत असली; तरी ती सर्व कार्ये रंजनप्रधानतेने घडत असतात. म्हणूनच शास्त्रीय वाङ्मय आणि ललित वाङ्मय अशी वाङ्मयाची दोन दालने ओळखली जातात. वाङ्मयाच्या अभ्यासात, बोली, भाषा, शास्त्रीय वाङ्मयाची भाषा, ललित वाङ्मयाची भाषा, मांडणी, शैली, वाङ्मयाविष्कारचा वैचारिक हेतू व दृष्टी अर्थात् वैचारिक व्यूह, वाङ्मयशास्त्र, वाङ्मयावरील समीक्षेचे शास्त्र आदि सर्व गोष्टी समाविष्ट होतात. ललित वाङ्मयातून समग्र संस्कृती यथासत्यत्वाने प्रकट होते. एवढे सामर्थ्य वाङ्मयात असते. म्हणूनच वाङ्मयाभ्यासात या सर्व गोष्टी समाविष्ट असतात. याच दृष्टीने वाङ्मय आणि संस्कृती एवढेच नव्हे तर शब्द आणि संस्कृती हे शब्द, अद्वैत रूपाने साद संवाद करित आकलित होतात.

अनुक्रमणिका

१) वाङ्मय-संस्कृती : साद-संवाद	०९
२) अरूपाचं रूप आविष्कृत करते ती 'बोली'!	२९
३) दिव्यादिव्यांची लक्ष आवली अद्भूत ज्ञानानंद दिवाळी!	३६
४) संत वचनांची मात	४३
५) सद्गुरुकृपे प्रबोधप्रसाद प्रस्तुतीची प्रेरकता	५७
६) संत वाङ्मय आणि विभूतिमत्त्वांचे लक्षवेधी विवेचन	६६
७) 'कबीरवाणी'चा अलौकिक मराठी आविष्कार!	७३
८) चरित्र, चिंतन, चेतना यांचा चित्रदर्शी आविष्कार	८०
९) सहृदयाचा चिंतन सोहळा : 'माझे चिंतन, माझे जीवन'	८५
१०) मुक्त सत्यनिष्ठ संवाद	८८
११) चिंतनशील मनाचा संवेदनशील आविष्कार	९३
१२) सद्गुरु संत संतामाईंच्या अभंग गाथेचे 'सार्थ अभंगगाथा' हे उपनिषद!	९७
१३) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद भूमिका	१०१
१४) 'अनंत'च्या वाचकांशी गुज	१०५
१५) शेख महंमदमहाराजांच्या संगे	१०७

वाङ्मय-संस्कृती : साद-संवाद

‘वाणी’चा विचार अनादिकालापासून सुरू आहे. ‘वाणी’ हा मानवी मनाचा स्फुट आविष्कार होय. मन हे आत्म्याचे इंद्रिय आहे. आत्मा या अजडाचे, मन हे अजड साधन जेव्हा चिन्ह आणि भाव असे, जडाजडस्वरूपात, स्फोटित झाले तेव्हा ‘वाणी’ प्रकटली. वाणी हा असा आत्माविष्कार आहे. प्राचीनतम परंपरेने चतुरवाणी आविष्कार मानले आहेत. परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी, अशा या चार प्रकारे वाणीचे आविष्कार होतात. संस्कृत ‘वच्’ धातूपासून वाणी असा शब्द झाला. वच् म्हणजे वायूच्या आधाराने मुखावाटे प्रकटणे होय. मुखातील जिह्वा किंवा जीभ, या प्रकटण्याच्या प्रक्रियेत, विशेष सहभागी असते. म्हणून जिभेवर वाणीविषयी अनेक आरोप होतात. जीभ वळवळतांना दिसते, ओठ हालताना दिसतात तरी या दोहांसह वायू, स्वरयंत्र, आवाज, दात, टाळू, मुखातील घुमटाकार पोकळी या गोष्टी वाणीच्या स्फोटात सहभागी असतातच ना? तसेच अक्षरे अथवा चिन्हे दिसत असली; तरी त्या चिन्हांत, युगांचे अनुभवसंचित अजड अशा भावात्मक स्वरूपात, सहभागी असते. वाणीद्वारे अक्षरांबरोबर वाणीच्या पलिकडे असे व्यापक भावविश्व, वाणी निर्मिती आणि प्रकटीकरण, यात सहभागी असते. या सर्व गोष्टी विचारात घेतल्या तर वाणीतून सनातनपणे समग्र विश्वरूप दर्शन घडते; एवढी शक्ती ‘वाणी’मध्ये आहे. ‘वाणी’चे, प्रथम असे, तीन स्फोटित आकार दृष्यमान झाले आणि ते ही एकवटून. ते म्हणजे अ, उ आणि म. हे होत. त्यातूनच भारतीय परंपरेने, त्या एकवटलेल्या आकारातून ब्रह्मरूपाचे दर्शन घेतले. तो एकवट आकार किंवा चिन्ह किंवा अक्षर म्हणजे ॐकार होय. याकरिता ‘ॐ’ हे एकाक्षर ब्रह्म आहे असे म्हटले गेले.

१. वाणीने जग वाङ्मय झाले :-

वाणी कशी प्रकट झाली; याविषयी भाषाविज्ञान ज्ञानक्षेत्रात, अनेक सिद्धांत मांडून; शोध घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. अनुकरणवादापासून सामाजिक करार सिद्धांतापर्यंत; तर्कवितर्क आढळतात. यातील प्रत्येक तर्क सत्यच असतो आणि आहेही. तथापि प्रत्येक तर्क अपूर्णही आहे. या सर्व प्रयत्नांचा एकत्रितपणे विचार करून; वाणीच्या प्राकट्याविषयी, आविष्काराविषयी, व्यवस्थेविषयी, स्थैर्याविषयी, परिवर्तनाविषयी, रूपांतरणाविषयी काही हाती लागण्याची शक्यता असते.

हा विचार बाजूला ठेवला तरी, वाणीने माणसाचे, अर्थात आहार, विहार, व्यवहार यांपासून अध्यात्मापर्यंत, समग्र जीवन व्यापले आहे हे निश्चित. वाणीला मौखिक पातळीवर विराम दिला; तरी मानसिक पातळीवर विराम देता येत नाही. मन आणि वाणी यांचे अद्वैत झाले आहे असे जाणवते. तेच सत्य आहे.

वाणी म्हणजेच भाषा होय. वच् आणि भाव हे दोन्ही धातू मुखातून होणाऱ्या नियमित स्वरूपाच्या स्फोटासाठी वापरलेले आहेत. भाषेच्या बाबतीत पुन्हा काही तर्क माणसाने करून पाहिले आहेत. हावभावाची भाषा, नेत्रपल्लवीची भाषा यांविषयी हे तर्क आहेतच, त्याचबरोबर चिन्हांविषयीही तर्क पाहावयास मिळतात. त्यात चित्रांच्या संदर्भाने विशेष तर्क केलेला दिसतो. मानवी देहाच्या आणि मानवी मनाच्या चलनाविषयी विचार केला तर; हावभाव, नेत्रपल्लवी यांची संकेतात्मक भाषा किंवा वाणी प्रथम प्रकटली असणार; यात दुमत होऊ शकत नाही. मौखिक स्फूट परंपरा अर्थात वाणी किंवा भाषा ही परंपरा नक्कीच त्यानंतरची. या तीनही प्रकारच्या मानवी आविष्कारांना चिन्हव्यवस्थेच्या, आकारव्यवस्थेच्या साहाय्याने, स्थिर करण्याचा प्रयत्न माणसाने केला. हे मानवी मनाचे अलौकिक कार्यच म्हणावे लागेल.

स्वर, व्यंजन, अक्षर, अर्थात स्वन स्वनीम त्याही पुढे जाऊन पद अर्थात शब्द पदीम, त्याही पुढे नियमित शब्दघटना आदि प्रकारे वाणीची सर्वकश नियमित व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न माणसाने केला आहे. व्याकरण, भाषाविज्ञान, उच्चारशास्त्र, यात भाषेला अर्थात वाणीला नेमकेपणाने स्थिरस्वरूपात बसविण्याचा दोर्घोद्योग माणसाचा सुरूच आहे.

समूह आणि वाणी किंवा भाषा यांचा अनुबंध अगदी घट्ट आणि

स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष आहे. त्यामुळे मानवी समूहांच्या अनेकानेक भाषा असल्याचे जाणवू लागले. मानववंशशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, मानसशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांचा; याच भाषांचा वापर करून; माणसाने विकास केला. अवघा मानव एकच. अर्थात उत्पत्तीच्या वारंवारितेतील 'एक'च संधी अर्थात समय बिंदूशी निर्माण झाला; की अनेक संधीतून याचा शोध; याच भाषाविज्ञानाच्या आणि उपरोक्त शाखांच्या आधारे, माणूस घेऊ लागला. भाषाकुळांचा आणि मानवी वंशाचा विचार करू लागला. म्हणजे घडले माणसाकडून आणि माणूसच कसे घडले असावे आणि का घडले असावे; याचा शोध घेऊ लागला.

भाषांच्या नियमित व्यवस्थेच्या आधारे, तौलनिक भाषाविज्ञानाच्या साहाय्याने भाषांची परस्पर देवाण-घेवाण करून; सर्व भाषांमधून घडणाऱ्या, मानवी अर्थव्यवहाराला कवेत घेऊन; पृथ्वीवरील मानवाचा एकात्मविचार आणि व्यवहार, यांचा विचार माणसाने केला.

शास्त्रे, कला, संस्कृती, संगीत, भौतिक विज्ञान, मानव्य विज्ञान, तत्त्वज्ञान, न्यायव्यवस्था, राजकीय व्यवहार, वैद्यक इ.इ. जी म्हणून मानवी जीवनाची भिन्नभिन्न, सूक्ष्मातिसूक्ष्म अशी अंगे मानता येतील, ती सर्व अंगे वाणीने अर्थात भाषेने व्यापली आहेत. हे सर्व घडले तरी कसे? याविषयी दोन तर्क माणसाने प्रेरित केलेले दिसतात - (१) वाणी किंवा भाषा ईश्वराने माणसाला दिली. (२) माणसाने मनःपूत स्वरूपात भाषा निर्माण केली. ह्या दोन्ही तर्कात अर्थ आहे. वाणी स्फूट होण्याची शक्ती आणि मनशक्ती दोन्ही उपजत प्राप्त आहेत. अर्थात त्या ईश्वरनिर्मित आहेत. त्या दोन्ही शक्तींचा वाणी किंवा भाषेसाठीचा विनियोग, माणसाने मनःपूत स्वरूपातच केला आहे. हे माणसाचेच अर्जन आहे. माणूस वाङ्मय झाला किंवा माणूस भाषामय झाला; हे वास्तव मात्र कोणालाही नाकारता येणार नाही.

मानवेतर जीवमात्रांना अर्थात वनस्पती आणि प्राणीमात्र तसेच जड समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी यांना वाणी किंवा भाषा प्राप्त आहे का? याविषयी माणसाचा अनुभव, दोन प्रकारे माणसाने स्वीकारला आहे - (१) जीवमात्रांना विशिष्ट आवाज किंवा शब्द करण्याचे सामर्थ्य आहे, याचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो. म्हणजे जीवमात्र, वाणीचा अर्थात भाषेचा वापर विनिमयासाठी करतात. (२) जड म्हणविणाऱ्या वस्तुमात्रांच्या वाणीचा अनुभव माणसाला

येत नाही. माणसाने आपल्या मनशक्तीने जडसृष्टीवर वाणी विरोपित करण्याचा कलात्मक प्रयत्न केला आहे. त्याची उदाहरणे मोठ्या वैपुल्याने वाङ्मयात आढळतात.

माणूस हा मुळातच शरीर आणि मनशक्तीसह समूहजीवन अनुसरणारा प्राणी आहे. वाणी किंवा भाषा, हे त्याचे समूहजीवन व्यवहारासाठी विनिमयाचे, प्रमुख नव्हे तर एकमेव साधन असल्याचेच जाणवते. अन्य प्राण्यांनी वाणीचा किंवा भाषेचा स्वतःसह विश्वाशी संबंधित विनियोग केलेला दिसत नाही. याचे एक स्पष्टीकरण म्हणजे; माणसाची नावे ठेवण्याची प्रवृत्ती आणि त्याला प्राप्त अलौकिक अशी मनशक्ती होय. म्हणूनच माणसाची एक व्याख्या, 'मन असलेला प्राणी' अशी आहे. त्याचबरोबर तो 'नावे ठेवणारा प्राणी' अशीही व्याख्या करता येते. भोवतीचे अवघे विश्व आकलित करून, ते सर्वांना अवगत करत, मनाच्या स्मृतिपटलावर वज्रलिपीत करण्याच्या उद्देशाने, माणसाने प्रत्येक अनुभवाला उच्चारसह नाव ठेवण्याच्या, छांदिष्ट पणात, वाणीच्या योगाने, अवघे जगच वाङ्मय करून टाकले. माणसाचा हा जग वाङ्मय करण्याचा प्रवास अनादि अनंत आहे; म्हणूनच तो अपौरुषेय स्वरूपात सुरू आहे.

२. बोली वाङ्मय :-

भाषा हे मानवी व्यवहाराविनिमयाचे साधन आहे. हे साधन कोणत्या स्वरूपात, अनादिकालापासून प्रचलित असावे, याचा शोध आपणास मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदूपर्यंत नेऊन पोचवितो. बोलींची अर्थात बोलीभाषांची निर्मिती, ही देखील 'लोक'चे ठिकाणी, अपौरुषेय स्वरूपात झाली असावी: असे मानवी इतिहासाने ठरवून टाकले. जोपर्यंत निश्चित आणि भौतिकविज्ञान स्वरूपात थांग लागत नाही तोपर्यंत ती गोष्ट देव निर्मित आहे; असे म्हणण्याची माणसाची प्रवृत्ती आहे.

पृथ्वीलोकचे ठिकाणी बोलीभाषा किती संख्येने प्रचलित असाव्यात याचाही थांग लागत नाही. सर्वसामान्यतः बारा कोसावर भाषा बदलते असे म्हटले जाते. पंचक्रोशीची भाषा, आमच्याकडली भाषा, तिकडची भाषा, येथपासून, अतिशय मोघमपणे बोलींचे वेगळेपण सांगितले जाते. व्यक्ती, समूह, व्यवसाय, जात, जमात, गाव, परिसर, प्रदेश, क्षेत्र इ. प्रकाराने बोलींची क्षितिजे निश्चित केल्याचाही प्रयत्न केला जातो. कालओघात अनेक बोली गडप झाल्या असाव्यात, त्यांची जागा नव्या बोलींनी घेतली असावी, असे

बोलले जाते. माणसांच्या भटकंतीबरोबरच, माणसांचा संपर्क, शेजारव्यवहार, आयव्यय, व्यापारउदीम यांच्या व्यामिश्र अशा परिणामांतून; जुन्या बोलींची निर्मिती झाली असावी. बोलींचा अभिनिवेश, बोलींचे आक्रमण, स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष परिवर्तन, यांचाही परिणाम बोलींवर झाला असावा. अशा विविध प्रकाराने बोलींविषयी शोध घेतला जातो. उद्गम आणि विकास कसा झाला असावा; यांविषयी भाषावैज्ञानिक म्हणविणारांचे तर्कवितर्क सुरू असतात. नुकताच या संदर्भात डॉ. गणेश देवी यांनी, भारतीय भाषा सर्वेक्षण असा विशिष्ट भूभाग डोळ्यासमोर ठेवून; त्यांचे पुन्हा प्रांतवार विभाग कल्पून; भारतीय भाषांचे सर्वेक्षण केले. भाषांचे सर्वेक्षण हे अनाकलनीय आणि जगडव्याळ काम आहे; हेच यातून निष्पन्न झाले.

बोली हे मानवी समग्रव्यवहाराचे साधन; मानवी व्यवहाराचे, सेंद्रिय स्वरूपाचे, माध्यम केव्हां झाले; हेही तेव्हादेच अनाकलनीय आहे. बोली हा वाङ्मयव्यवहार आहे आणि या वाङ्मयव्यवहाराला संपूर्णतः मानव्यता प्राप्त झाली आहे; हेच पुन्हा पुन्हा अधोरेखित होते.

'बोल' हा शब्द भाष् किंवा वच् यांना पर्यायी शब्द मानावा लागतो. त्यापासून 'बोली' हा शब्द मराठीत निर्माण झाला आहे. बोलणे हे स्वतःशीचही होऊ शकते. तो मनोमयी, मानसिक मूक असा भावनिक व्यवहार असतो. माणूस अंतर्मनात स्वतःशीच बोलतो हेही खरे. असे गृहित धरले तरी; तो खरेच ज्या 'बोली'मध्ये अंतर्मनात बोलतो ती बोली त्याची वैयक्तिक नसतेच. बोलीला समूहाचे व्यक्तिमत्त्व असते. एखादी व्यक्ती हा त्या सामूहिक व्यक्तिमत्त्वाचा अंश असतो. 'बोली'चे भावरूप हे अशा एखाद्या सामूहिक जीवन पुरुषाप्रमाणे असते. ही घटनाही मानवी असली; तरी ती अलौकिक स्वरूपाची असते. म्हणजे 'बोली' या नावाने प्रचलित असलेली मौखिक परंपरा हा समूहजीवनाचा अर्थात 'लोक'चा स्फोट असतो; हे लक्षात घ्यावे लागते. बोलीतील प्रत्येक शब्दाला किंवा पदाला; मग तो शब्द एकाक्षरी असो, की अनेकाक्षरी असो, त्या शब्दात समूहजीवनाच्या मानव्य परंपरेचे, भावविश्व कोंदाटलेले असते. त्या भावविश्वाची ती वाचा-मय, बोल स्वरूपातील भाषिक अर्थात शब्दबद्ध अशी अक्षर वाङ्मयीन अवस्था असते. बोलीतला प्रत्येक शब्द प्रागैतिहासिकतेपासून वर्तमानाचे, मानवी जीवनप्रवाहाचे, सेंद्रिय स्वरूप प्रकट करत असतो. एवढे सामर्थ्य या 'बोली' वाङ्मयात असते. हे

बोली वाङ्मय समग्र मानवी जीवन प्रकट करण्यास समर्थ असते. बोलीतून तो समूह पुरुष अनादिपूर्वसंचितासह प्रकट होत असतो एवढे सामर्थ्य त्या बोलीभाषेत असते.

मानवी समूह, हा एकात्म स्वरूपात, पारंपरिक जीवनसारणी जगत असतो. अशा एकात्मतेने जगणाऱ्या समूहांना 'लोक' असे म्हटले जाते. 'लोक'चे लघुतम असे रूपही बोलीभाषेची मिराशी राखून असते. त्यामुळेच ती बोली ही त्या 'लोक'ची लोकभाषा असते. एकात्म पारंपरिक जीवनसारणीतून मानवाचे सर्वांगीण सामूहिक जीवन लोकभाषेद्वारे आविष्कृत होते. बोलीभाषा ही केवळ शब्दाची स्फुटता नसते. बोलीभाषा ही त्या 'लोक'च्या समग्र जीवन संस्कृतीच्या भावविश्वाचे, दृश्यमान असे रूप असते. वाङ्मयाच्या अलौकिक शक्तीचे दृश्य रूप म्हणजे बोली भाषा होय.

लोकसमूहात बोलीभाषेत व्यवहार सुरू असतांना कोणाही घटकाला भाषिक दुर्बोधता जाणवत नाही. आपण कोणत्यातरी भाषा साधनाच्या सहाय्याने संवाद किंवा व्यवहार करित आहोत याची कोणतीही जाणीव घटकाला अर्थात व्यक्तीला होत नाही. एवढीही व्यवहार प्रक्रिया अनैच्छिक शारीर हालचालींप्रमाणे घडत असते. मानवी परस्पर व्यवहारात भाषिक अंश आणि भावनिक अंश यांची एकात्मता आविष्कृत होत असते. हे या लोकभाषेचे स्वाभाविक असे जिवंतपण असते.

३. लोकवाङ्मय - लोकसंस्कृती :-

उपजीविकेसाठीचे श्रम, जीवनातील जन्म, विवाह आणि मृत्यू ह्या घटना जीवनधारणांसाठी प्रेम, लोकसंबंध आणि दैवत उपासना, या गोष्टी लोकजीवनामध्ये अतिशय लक्षणीय असतात. जीवनामधील या सर्व गोष्टी केवळ व्यवहार म्हणून करणे, जिकिरीचे, क्लेशदायक आणि संघर्षमय ठरते. या सर्व व्यवहारातदेखील, सुखसमाधान, आनंद मिळविण्याची माणसाची अनादि धडपड पाहावयास मिळते.

माणसाला लाभलेल्या दुर्लभ अशा नरदेहाचे ठिकाणी, अन्य प्राण्यांपेक्षा अलौकिक म्हणता येतील अशा गोष्टी म्हणजे; त्याला लाभलेल्या सर्वशक्तिमान अशा मनशक्तीतील, अवलोकन, निरीक्षण, स्मरण, बुद्धी, प्रज्ञा, सौंदर्यदृष्टी, संगीतवृत्ती, कल्पना, नवनिर्मिती शक्ती, विवेक आणि प्रतिभा या मनशक्ती होत. शारीर आणि मन यांच्या संयुक्त क्रियान्विततेत प्रकटणाऱ्या त्याच्या

विविध सहजप्रवृत्ती अर्थात् समूहप्रवृत्ती, आत्माविष्कार, संचयप्रवृत्ती आदि प्रवृत्तींबरोबर, अलौकिक अशी क्रीडाप्रवृत्ती होय. या माणसाला लाभलेल्या अलौकिक आणि केवळ विस्मयकारक अशा गोष्टींच्या सहाय्याने, माणसाने निसर्गाने दिलेल्या सर्व गोष्टींना, आपल्याला आणि सर्वांना लौकिक आणि अलौकिक अशा दोन्ही स्तरांवर, सामान्य आणि दिव्य, तात्कालिक आणि शाश्वत, अशा आनंद देणाऱ्या गोष्टी; समूहजीवन आणि निसर्ग यांच्या सहयोगाने, आपल्या जीवनात निर्माण केल्या. या सर्व गोष्टी निर्माण करण्याची माणसाची प्रयत्नशीलतादेखील अनादि आणि अनंत आहे. यांतूनच धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष असे पुरुषार्थ, घरेदारे, शेतीउदीम, ग्रामे, शहरे, राज्ये, नीती तत्त्वज्ञान आणि क्रीडा व कला अशा सर्वसमावेशक व आनंददायी गोष्टी आणि धारणा निर्माण झाल्या. माणसाच्या समूहजीवनात सर्व प्रकारची शास्त्रे, सर्व प्रकारच्या कला, सर्व प्रकारची कौशल्ये, सर्व प्रकारच्या व्यवस्था निर्माण झालेल्या पाहावयास मिळतात. या सर्व गोष्टींना आपण संस्कृती असे नाव देतो. जीवनाच्या व्यावहारिक, व्यावसायिक, वृत्तीपर, मानसिक, सामाजिक अशा लोकसंबंधात्मक, सर्वअंगांत आपल्याला मानवाने निर्माण केलेल्या धारणा आणि व्यवस्था पाहावयास मिळतात.

सौंदर्यदृष्टी आणि कलात्मकता या आपल्या अलौकिक, दिव्य शक्तीमुळे; सर्व क्षेत्रात तात्कालिक आणि शाश्वत आनंद मिळविण्याची माणसाने व्यवस्था केली. या व्यवस्थेत बद्ध राहून मानव स्वतःच्या जीवनालाही सुंदर आकार आणि भावनिक आशय भरण्याचा प्रयत्न करतो.

चराचराविषयी माणसाच्या मनात प्रत्यही निर्माण होणारी, संवेदित होत राहणारी सहानुभूती आणि आत्मियता अर्थात प्रेम यामुळे तर माणसाला साक्षात परमेश्वर करून ठेवल्याची जाणीव माणूस अनुभवत आहे.

असा समग्र सांस्कृतिक व्यवहार प्रकट होत राहिला, तो लोकवाङ्मयातून होय. लोकभाषा ही या सर्वप्रकारे मनशक्तीसह वापरतांना ती केवळ एक व्यवहार विनिमयाचे साधन राहिली नाही. ती मानवी व्यवहाराचे कलापूर्ण असे माध्यम बनली. जीवनाचे कृषी, व्यापार, जीवनसंबंध, वैद्यक, ज्योतिष, लोकसंबंध अर्थात् सर्वप्रकारचे नातेगोते, राजव्यवस्था, धर्म, नीती, तत्त्वज्ञान यांसह दैवतकथा आणि उपासना; या सर्वच क्षेत्रात, लोकवाङ्मय माध्यमातून, माणसाने आत्माविष्कार केलेला दिसतो. माणसांच्या प्रागैतिहासिक काळापासून

ते वर्तमानापर्यंतच्या, सौंदर्यपूर्ण कला, क्रीडा व विज्ञान यांसह प्रकटनाच्या, जीवनशैलीचे दर्शन लोकवाङ्मयातून घडत राहिले. लोकवाङ्मय असे समग्र सांस्कृतिक जीवनाचा आरसा बनले. लोकवाङ्मयातून जीवनातील सर्व व्यवहारांना संगीतबद्धता, चित्रवैभव प्राप्त झाले. सुखदुःख आणि दिव्य अनुभूती, या कलाविष्कारांशी अनुबंधित झाल्या. आता ज्या वाणीचा शोध किंवा भाषेचा आपण शोध घेत आहोत त्या भाषेच्या अभ्यासासाठी, वर्तनात्मक, साधनात्मक आणि शाब्द अशा त्रिविधतेने, तरी एकात्मतेने, प्रकटण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया ज्या लोकवाङ्मयात घडते; त्या लोकवाङ्मयाचा अभ्यास करावा लागतो. लोकवाङ्मय म्हणजेच लोकसंस्कृती असे आता सर्वमान्य झाले आहे.

‘लोक’चा सर्वांगीण अभ्यास करण्यासाठी; समग्र सांस्कृतिक जीवनाचा, स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, अभ्यास करावा लागतो. हा अभ्यास केवळ लोकवाङ्मयाच्या आधारे करता येतो. अलिकडील गेल्या दोनशे वर्षांच्या काळात लोकवाङ्मयाचा पद्धतशीर अभ्यास सुरू झालेला आहे. भारतीय लोकभाषा व लोकसंस्कृतीचा पद्धतशीर अभ्यास, राजकीय आणि व्यापारउदीम क्षेत्रात, सत्ता प्रस्थापनेसाठी करण्यात आल्याचे उदाहरण म्हणजे कोलकत्याजवळील सिरामपूर मिशनचे कार्य होय. अनेक भारतीय भाषांचे शब्दकोश येथे इंग्लिश भाषेत अर्थ व संदर्भ समजावून घेण्यासाठी जन्माला आले. ‘ओल्ड डेक्कन डेज’ सारखे लोकसाहित्य संग्रहणाचे पुस्तक याच हेतूने जन्माला आले. भारतीय परंपरेत स्मृतिवाङ्मय आणि पुराणवाङ्मय हे लोकवाङ्मय संग्रहण व संपादनाचे मोठे लक्षणीय उदाहरण म्हणावे लागेल. बौद्ध जातककथांचा उल्लेखही यासंदर्भात करता येईल.

लोकवाङ्मयाचा प्रथम आविष्कार, जीवनाच्या कोणत्या क्षेत्रात प्रथम झाला असेल; हे सांगणे सर्वथा कठीण आहे. मानवी जीवनाच्या प्रारंभकाळात मानवी जीवन कृषी आणि ग्राम यांच्याशी नदीप्रवाहाच्या आश्रयाने, निसर्गानुबंधित असावे. लोकवाङ्मयाचा खूप मोठा भाग याशी निगडित आहे. ‘लोकवाङ्मय’चा अभ्यास करताना, लोकजीवनातील बहुतेक सर्व अंगोपांगांना सौंदर्यभावनेसह कलात्मकतेने जीवन जगण्याचा प्रयत्न माणसाने केलेला दिसतो. लोकवाङ्मय हा लोकजीवनसारणीचा अविभाज्य असा व्यावहारिक व भावनिक भाग असला; तरी लोकवाङ्मयकला म्हणून लोकवाङ्मयाचा अभ्यास करता येतो.

भारतीय परंपरेमध्ये चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला यांचा विचार अशाच अभ्यासातून पुढे आला आहे.

लोकजीवनातील शाब्द आवृत्तींचा विचार केला तर लोकगीते, लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार, विशिष्ट लोकव्यवहारांची नावे उदा. पाळी घालणे, मुंढण, बारसं इ. अशा स्वरूपात, तसेच विधिविधानांच्या स्वरूपात, मंत्रतंत्रांच्या स्वरूपात आणि जत्रायात्रा, क्रीडाप्रकार, समयीच्या शाब्द आविष्कारांच्या स्वरूपातील, लोकवाङ्मयाचा कलात्मक आविष्कार म्हणून विचार करता येतो. लोकवाङ्मयाचा आवृत्त्या, परिवर्तनात्मकतेने, प्राचीनतम अनुभूतींच्या, शाब्द आविष्कारांच्या अवशेषांचे, पुनर्संघटितरूप म्हणून, भाषिक परिवर्तनासह आलेल्या पाहावयास मिळतात उदा. ‘चाणा बाई चाणा टिपूर चाणा’ यातील ‘चाणा’ हा ‘चांदणे’ या अनुभवासाठी आलेला शब्द त्याच बरोबर ‘टिपूर’ टिपणे, टिप अर्थात निवड, अर्थात निरीक्षण, अर्थात् सूक्ष्म दृष्टीने स्पष्ट दर्शन घेणे; यातून ‘टिपूर’ - स्वच्छ, शुभ्र, पूर्णप्रकाशमान या अर्थाने शब्द पुढे आला असावा.

लोकवाङ्मय असे समग्र सांस्कृतिक जीवनधारांसह लोकचे स्वरूप प्रकट करते. म्हणूनच लोकवाङ्मयातील प्रत्येक आविष्काराला किंवा आकाराला; मग तो आविष्कार वर्तन, साधन आणि शाब्द अशा तीनपैकी कोणत्याही प्रकारातील असो किंवा त्रिविधतेने प्रकट करित असो; तो लोकधारणा स्पष्ट करणारा सूत्ररूप आविष्कार असतो. म्हणजेच तो लोकाविष्कार ‘लोकबंध’ असतो. सामान्यतः ‘लोकबंध’ वर्तन, साधन आणि शाब्द अशा त्रिविधतेने प्रकटतो. ‘वेटाळणी’ या कृषीकर्म विषयक लोकबंधात परिपक्व पिकांची मुळावरील बुंध्यासह कापणी, अभिप्रेत असते. त्यात कापण्याच्या पद्धतीसह कापणी हे वर्तन, हात आणि विळे हे कापणाच्यासह साधन आणि कापून पेंडी बांधून, सूडी लावून, धान्याची ताटं ठेवणे, हे वर्तनही, एका ‘वेटाळणी’ या शाब्द आविष्कारात असते. शिवाय ‘वेटाळणी’ करित असतानाची, श्रम कमी करणारी, अर्थात रंजन करणारी, वेटाळणी करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या दोन, तीन अथवा अनेक माणसांच्या समूहात, प्रकटणारी ओवीबद्ध अशी, परंपरेने आलेली गाणीही समाविष्ट होतात. अशाप्रकारे लोकवाङ्मय हा स्वाभाविकपणे कलात्मकतेने लोकव्यवहार करणारा ‘लोकबंध’ असतो. या लोकबंधांमधून चाणी किंवा भाषा यांच्या चिन्हात्मक मांडणीच्या पलिकडे जाऊन; समग्र

सांस्कृतिक जीवन, भावात्मकतेने प्रकट करण्याचे सामर्थ्य असते.

(४) लोकवाङ्मयातून शास्त्रीय आणि ललित वाङ्मय अवतरले :-

भारतीय परंपरेत वेद, ब्राह्मणे, अरण्यके, उपवेद, उपनिषदे इ. प्रकारचे श्रुती वाङ्मय, नारद, मनु, याज्ञवल्क्य आदींचे स्मृतिवाङ्मय आणि ऋषी अगस्त्य, नारद, भृगु, रावण आदींच्या संहिता प्रसिद्ध आहेत. पातंजल योगविज्ञान आणि षट्शास्त्रांची (न्याय, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा वैशेषिक) परंपरा येथे आहे. रामायण आणि महाभारत ही आर्षमहाकाव्ये, पुराणे, नीतीकथा आदि कथावाङ्मय प्रसिद्ध आहे. या सर्व वाङ्मयाच्या ऋषीपरंपरा प्रचलित होत्या. ऋषीकुळे आणि सूत परंपरांच्या माध्यमातून हे सर्व वाङ्मय मौखिक परंपरेने, अनादिकालापासून प्रकट होत, पुष्ट होत, परिवर्तन होत, लोकगंगेत प्रवाहित होते, असे सतत सांगितले जाते. मंत्रद्रष्टे, तंत्रमंडिते, छंदरचियते आणि छंदांच्या परंपरा पुढे नेणारे म्हणून ऋषीलोकांतील ऋषींकडे पाहिले जाते.

भारतीय परंपरेप्रमाणे जागतिक पातळीवरील धर्मग्रंथ किंवा तत्सम ग्रंथ आणि शास्त्रीय ज्ञान यांत विशेषतः दैवतकथाशास्त्रे, कृषी, वैद्यक, ज्योतिष आणि युद्धशास्त्र किंवा धनुर्वेद यांसारखी शास्त्रे यांच्याकडे नजर टाकली तर; हे सर्व वाङ्मय अतिप्राचीन काळी मौखिक परंपरेने, संथापूर्वक, पाठांतरपूर्वक आणि उपयोजनपूर्वक प्रवाहित होते; असे एकूण संदर्भावरून लक्षात येते.

आता हे सर्व प्राचीनतम वाङ्मय आज मुद्रित अर्थात लिखित आणि मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध आहे. आधुनिक लिपीत बद्ध आणि ग्रथित स्वरूपात उपलब्ध आहे.

लोकवाङ्मयातून ग्रंथस्वरूप वाङ्मय का निर्माण झाले? लोकजीवनाला नेटके आणि सुविहित रूप प्राप्त व्हावे यासाठी केलेल्या विचारमंथनाचे, चिंतनाचे, अवलोकन आणि निरीक्षणातून मिळालेल्या माहितीचे पुढीलांसाठी आणि मानवमात्रासाठी, निश्चित स्वरूपात, ज्ञान आणि विज्ञान याविषयी माहिती मिळावी आणि स्पष्ट, सत्य आणि सार्वत्रिक पातळीवर त्याचे आकलन व्हावे हे या प्रश्नाचे उत्तर आहे.

शास्त्रीय वाङ्मय आणि ललित वाङ्मय यासाठीची निश्चित स्वरूपाची परिभाषा आणि लालित्यपूर्ण भाषा लोकवाङ्मयातून कशी अस्तित्वात आली असावी याविषयी तर्कवितर्क होऊ शकतात. मात्र शास्त्रीय वाङ्मयाची परिभाषा

आणि ललित वाङ्मयात येणारी लालित्यपूर्ण भाषा, लोकवाङ्मयातूनच निर्माण झाल्या आहेत. याविषयी सार्वत्रिक पातळीवर एकमत पाहावयास मिळते. सर्व शास्त्रांच्या परिभाषांचे उद्गम अवशेष स्वरूपात लोकवाङ्मयात आढळतात. तसेच ललित वाङ्मयातील, वर्णनात्मकता आणि कथनात्मकता, निवेदनात्मकता आणि रंजकता या गोष्टींचा उगम लोकवाङ्मयात आहे हे स्पष्ट जाणवते.

५. चिन्हव्यवस्था आणि लिपी : संस्कृतीला वज्रलिपित करणारी क्रांती :-

ज्ञान, विज्ञान, व्यापार आणि समग्र मानवी व्यवहार मौखिक परंपरेने विश्वाच्या इतिहासाचा किती काळ व्यापला असेल; हे सांगणे सर्वथा अशक्य अथवा तर्काच्या पलिकडे आहे. वर्तमानातही स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, मौखिक परंपरा मोठ्या प्रमाणावर सुरुच असते, हे लक्षात येते. शास्त्रीय ज्ञानाचे पारिभाषिक भाषेत मांडलेले ग्रंथ, कोशवाङ्मय, इतिहासपुराणे आणि कल्पनाविलासात्मक आणि रंजनप्रधान लिखित वाङ्मयांचे ग्रंथ हा भाग सोडला तर अन्य समग्र व्यवहार, मौखिक स्वरूपात आणि मौखिक परंपरेनेच सुरू असतो. आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, दृकश्राव्य साधने यांचे प्रसारण मौखिक आणि चित्र स्वरूपात सुरू असते. तर प्रत्यक्ष मानवी व्यवहार, अनेक स्तरावर, उदा. कुटुंब, बाजारहाट, कृषीकर्म, आरोग्य क्षेत्र इ. मध्ये मौखिक स्वरूपात आणि मौखिक परंपरेने व्यवहार सुरू असल्याचे जाणवते.

मौखिक परंपरेने मानवाचा प्रागऐतिहासिक काळापासूनचा प्रवास थेट वर्तमानकाळापर्यंत सुरू असला तरी; ग्रंथलेखन ही गोष्ट क्रांतीकारीच म्हणावी लागेल. ग्रंथ आणि कागदपत्रे यामुळे वाङ्मयाचे रूप स्थायी स्वरूपात उपलब्ध होऊ लागले हे खरेच. याचे श्रेय लिपी आणि चिन्हव्यवस्था यांनाच जाते.

माणसाच्या मनशक्तीच्या साहाय्याने समग्र मानवी जीवनाला मौखिक परंपरेने शाब्दआकार देत असतांनाच; त्या शाब्द आकाराचे चिन्हीकरण किंवा चित्रिकरण मोठ्या कल्पकतेने माणसाने सुरू केले होते. याचे असंख्य पुरावे आता दुर्गम अशा नदीकिनारीच्या आणि डोंगरदऱ्यातील गुंफांतील उपलब्ध प्राचीनतम चित्रांच्या पुराव्यातून तसेच महत्प्रयासाने शीळांवर खोदून काढलेल्या चित्रांतून स्पष्ट झाले आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, संस्कृतीच्या उद्गम आणि विकासाबरोबरच चिन्ह आणि आकृती किंवा आकार स्वरूपात आपले सांस्कृतिक अनुभवविश्व वज्रलिपीत करून ठेवण्याची उर्मी माणसाच्या मनात होती. समूहमान्यतेने ही व्यवस्था माणूस विकसित करित होता, हे खरेच. हे

कोणी केले, याची नाममुद्रा कदाचित आढळतही नाही. ही व्यवस्थाही अपौरुषेय आहे असे माणसाने म्हणून टाकले. नाममुद्रा नसली की ती समूहमनातून प्रकटलेली प्रेरणा आहे, असे मानून; त्या प्रेरणांचे दृष्य असे चिन्ह, चित्र, आकार स्वरूपातील परिणाम, अलौकिक होत, असे म्हणणे हे केवळ अलौकिकच म्हणावे लागेल.

प्रागैतिहासिक काळापासूनच्या या संस्कृतीच्या वज्रलिपीत दस्तऐवजाचा शोध घेत, संस्कृतीचा आणि त्याबरोबरच मानवी इतिहासाचा काळविषयक शोध घेण्याचा अट्टाहास पुरातत्त्व शास्त्रज्ञ आणि इतिहास संशोधक करीतच आहेत.

चिन्हव्यवस्था आणि अक्षरांचे लिपीकरण केव्हा सुरू झाले? अतिप्राचीन अशी पहिली लिपी कोणती? पिलीत विकास, बदल, परिवर्तन का व कसे होत गेले? याविषयीचे अनेक तर्क पुढे येतात. जगभरातील लिप्यांचा तौलनिक अभ्यासही सुरू झालेला आहे. लिपीवरून सांस्कृतिक इतिहासाची प्राचीनता ठरविण्याचा उद्योगही सुरू आहे. अंक, अक्षरे आणि विरामचिन्हे यांना नेमके अर्थ केव्हा, कसे प्राप्त झाले असावेत? याचा शोधही सुरू आहे. माणसाने समूहमनाच्या मान्यतेसह, पारंपरिक स्वरूपात केलेली ही अंक, अक्षरे, विरामचिन्हे यांची निश्चित आकारात्मक आणि अर्थपूर्ण लिपीव्यवस्था, आता माणसालाच संशोधित करूनही, त्या संदर्भातील निश्चित उत्तरे मिळत नाहीत. त्यातूनच पुराणप्रियतेमुळे 'ब्रह्मदेवाने दिले' अशा दैवतकथांचा जन्म झालेला दिसतो. जे ज्ञान आज लिपीबद्धपणे ग्रंथरूपात सहज उपलब्ध आहे; ते ज्ञान मौखिक स्वरूपात आणि समूहमनाला सर्वमान्य होणाऱ्या अशा सार्थ स्वरूपात परमेश्वराने एकदम प्रदान केले, अशा कथा म्हणजे, माणसाने माणसाच्याच अलौकिक प्रतिभेचा गौरव केला आहे, असे म्हटले पाहिजे.

आज जागतिक पातळीवर सहज विकसित होत गेलेल्या आणि हेतुपूर्वक विकसित केलेल्या अक्षरशः शेकडो लिपी अस्तित्वात आहेत. भारतीय परंपरेत आज बहुतेक वाङ्मय देवनागरी, तमीळ, तेलगु, कन्नड, गुजराती आदि लिप्यांमध्ये बद्ध आहे. परंतु या सर्व वाङ्मयाचे कधीकाळी ग्रंथन अतिप्राचीन आणि आज उपलब्ध माहिती असलेल्या 'ब्राह्मी' लिपीत झाले असावे असे म्हटले जाते.

बदलत्या काळात बऱ्याच लिपींना त्या-त्या भाषांच्या नावाने

ओळखण्याची प्रथा निर्माण झाली आहे. काही लिप्या पुनरुज्जीवीत करण्याचा अभिनिवेशही दिसतो आहे. चिनी, इंग्रजी, तमीळ, कन्नड या भाषांच्या नावांनीच त्यांच्या लिपीही ओळखल्या जातात.

लिपींचा शोध लागला आणि मौखिक परंपरेत असलेले शास्त्रीय ज्ञान प्रामुख्याने हस्तलिखितांच्या स्वरूपात, शाश्वत स्वरूपात म्हणता येईल असे सांभाळले जाण्याची शक्यता निर्माण झाली. त्यांच्या परंपराही खूप प्राचीन आहेत, असे म्हणावे लागते. भूर्जपत्र, ताडपत्र यांवर लेखणीने लिहून जतन करण्याची प्रथा पूर्वेपर आहे. अनेक संहिता जतन केलेल्या दिसतात. एवढेच नव्हे तर; गुरुकुलातील शिष्यवर्गांनी तसेच गुरुशिष्य परंपरेत, संहितांच्या आवृत्याही काढल्या गेलेल्या दिसतात. मौखिक परंपरांचे यथास्थित जसेच्या तसे लेखन व्हावे यांसाठी उच्चारांच्या, स्वरांच्या, आरोह अवरोहांच्या खुणाही पाहावयास मिळतात. म्हणजे संहितालेखन कतांना; मौखिक परंपरेतील मंत्रसामर्थ्याचा विचार करून; उच्चारशास्त्राचा विचारही केलेला दिसतो. मौखिक परंपरेत यासाठी संथा देण्याची परंपरा होती. त्या परंपरेचे जसेच्या तसे आकलन केवळ वाचकाला व्हावे, असा विचार लेखन करताना केला होता.

लिपीबद्ध लेखन करताना, मौखिकाचे लिखित रूप, व्यापक प्रदेशात, लोकसमूहापर्यंत पोहोचवता येण्याची शक्यता लक्षात घेऊन; सर्वसमावेशक, सर्वांना जास्तीतजास्त आकलनसुलभ होऊ शकेल अशा 'प्रमाण'भाषेचा विकास, 'लोक'भाषेच्या सहाय्याने करण्यातही माणसाने यश मिळविले. प्रमाणभाषा आणि परिभाषा, ही निश्चित स्वरूपात ग्रंथभाषा आणि शास्त्रभाषा म्हणून; लिखित स्वरूपात प्रचारात आणण्याच्या परंपरेमध्ये, मोठ्यात मोठ्या समुदायाला, जास्तीतजास्त नेटके आकलन घडावे, यांसाठी लोकभाषेचे, व्यापक क्षेत्र डोळ्यासमोर ठेवून; मौखिक परंपरेतील लोकभाषेचे, प्रमाणभाषेच्या दृष्टीने व्यवस्थापन करण्यासाठी, व्याकरणशास्त्र, भाषाशास्त्र, उच्चारशास्त्र अशी शास्त्रे विकसित केली गेली. संस्कृत भाषेचे मोठे उदाहरण या प्रक्रियेसंदर्भात देता येणे सहज शक्य आहे. पाणिनीपूर्व संस्कृत आणि पाणिनीउत्तर संस्कृत, असे भेद यामुळेच अभ्यासासाठी करण्यात येऊ लागले. पाणिनींनी संस्कृतचे व्याकरण अतिशय शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आणि जवळपास संस्कृत भाषकांचा संपूर्ण प्रदेश डोळ्यासमोर ठेवून मांडलेले दिसते. यांतूनच शास्त्रीय वाङ्मयाची प्रमाणभाषेसह ग्रंथभाषा आणि ललित वाङ्मयाची बोलीभाषा आणि

प्रमाणभाषेसह ललित भाषा अशा विशिष्ट भाषा निर्माण झाल्या. लिपीबद्ध वाङ्मय या भाषांच्या सहाय्याने ग्रंथ स्वरूपात निर्माण झाले.

सुरुवातीच्या काळात अशा लेखनाच्या परंपरा निर्माण झाल्या तरी; ग्रंथांच्या अनेक प्रतिमा (कॉपीज/नकला) तयार करणे दुरापास्त होते. हस्तलिखित स्वरूपात नकला तयार करतांना पाठभेद किंवा अशुद्ध पाठाचा प्रमाद घडण्याची शक्यता असे. उदा. श्री ज्ञानेश्वरीचे असे पाठभेद अनेक हस्तलिखितात झालेले दिसतात. म्हणजेच पुन्हा मूळावरहुकूम पाठशुद्धीकरणाची प्रक्रिया अवलंबिणे भाग होते.

छापखान्याचा किंवा छापण्याचा शोध, नेमका कोठे, कसा लागला हे सांगता येणे कठीण आहे. त्यासंदर्भात अलिकडे काही नोंदी केल्याही जातात. याही संदर्भात माणसाने केलेल्या प्रयत्नाचे माणसांनीच केलेले तांत्रिक आणि ऐतिहासिक संशोधन असे याचे स्वरूप झाले. शिळाप्रेस, खिळाप्रेस आणि आता ऑफसेट अशा क्रमाने छापखाना विकसित होत गेला आणि आता वाङ्मयातून प्रकटणाऱ्या संस्कृतीतील सादांशी ग्रंथपरिशीलनाने सहज संवाद साधता येतो.

६. वाङ्मयकला-विनियोग आणि संस्कृती :-

प्रकृतीने माणसाला दिलेल्या सर्व गोष्टींना, वाङ्मयाने सौंदर्य बहाल करून; माणसाला दिले. माणसाचे जीवन वाङ्मयकलेने समृद्ध आणि सुंदर बनविले. सद् चिद् आनंदाची अनुभूती, माणसाला देण्याची क्षमता, वाङ्मयाने माणसाला दिली. ज्ञान आणि विज्ञान यांना कलारूप देऊन; वाङ्मयाने मानवी मनशक्तीच्या प्रक्रियेला सगुण, साकार बनविले. सगुण, साकार अशा रूपातून, निर्गुण निराकाराचा केवळ आनंदही माणसाला दिला.

खरेतर वाङ्मयाने सौंदर्य किंवा आनंद बहाल करण्याचे कार्य केले, हे म्हणणे निखालस चुकीचे आहे. वाचा, भाषा किंवा शब्द अर्थात उच्चार, उद्गार किंवा स्वर ही शक्ती परब्रह्माने मानव प्राण्यात निर्माण करून; त्याबरोबरच त्याला अलौकिक अशा मनशक्तीची देणगी दिलेली असली; तरी 'वाङ्मय' नावाने जे काही ओळखले जाते; ते माणसाने अनुभवसंचिताच्या सहाय्याने मोठ्या कल्पकतेने, अभ्यासाने आणि समूहमनाच्या मान्यतेच्या कसोटीसह, अर्जित केले आहे. अर्थात स्वतः निर्माण करून सांभाळले आहे.

नर्तन, वादन, गायन अर्थात संगीत व चित्र, शिल्प आदि कला; विविध

प्रकारचे खेळ अर्थात क्रीडा विशेष, भौतिक आणि मानव्यशास्त्रे या सर्व गोष्टींची मांडणी करण्याचेही शास्त्र अर्थात 'शास्त्रांचे शास्त्र', आपल्या सौंदर्यदृष्टी, प्रतिभा आणि विवेक यांच्या सहाय्याने मांडले. ही सर्व शास्त्रे वाङ्मयाच्या विनियोगातून अर्थात सुउपयोजनातून, प्रज्ञावंतांनी प्रकट केली आहेत. वाङ्मयाचा असा कलात्मक विनियोग, हा माणसाला लाभलेल्या, प्रतिसृष्टी निर्मिती शक्तीचा विलास आहे; हे सहज लक्षात येईल. मानवी जीवनाला समृद्ध, सुखरूप, सुजाण आणि सुस्थिर करणाऱ्या; कला, क्रीडा आणि शास्त्रे यांतील; वर्तन, साधन आणि शाब्द परंपरा म्हणजे संस्कृती होय. वाङ्मयाच्या सुविहित विनियोगातून संस्कृती साकारली आणि सेंद्रिय आणि संजीवक स्वरूपात पारंपरिक झाली. एवढी वाङ्मयकलेची महती आहे. वाङ्मय हेच 'ब्रह्म' होऊन 'संस्कृती' या महत्त्वात्मक 'चित्शक्ती'च्या योगे, मानवी जीवन स्वरूपात, विलास करते आहे; असे अध्यात्मिक संवेदनेने म्हणता येते. मानवी जीवनात वाङ्मयकलेला सर्वांग-परिपूर्ण अशा संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी अतिमहत्त्वाचे स्थान आहे; म्हणूनच वाङ्मय अर्थात ज्याला आता आपण साहित्य किंवा इंग्रजीमध्ये लिटरेचर म्हणतो, ही 'संस्कृती टीका' आहे, असे विधान केले जाते. किंवा 'वाङ्मय हा समग्र जीवनाचा आरसा आहे', असे मानले जाते.

७. भाषा, साहित्य आणि संस्कृती : अभ्यासाचे परस्परवलंबित्व :-

वाङ्मयाच्या सर्वांगीणतेचा विचार येथवर केला. भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्या अभ्यासाच्या स्वरूप आणि परंपरेचा विचार करू लागले की; मानवी जीवनाच्या स्थल, काल आणि परिस्थिती या त्रिमिती अवस्थेचा विचार अपरिहार्य ठरतो. स्थल, काल आणि परिस्थिती या त्रिमितीशी सतत संघर्षात्मकतेने आणि परिवर्तनशीलतेने, लोकसंबंधात्मक नाते सांगणाऱ्या, पारंपरिकतेचा विचार अनिवार्य ठरतो. परंपरांचा जीवटपणा आणि स्थल, काल, परिस्थिती सापेक्ष परिवर्तनाची अपरिहार्यता; यांच्या संघर्षाचा परिणाम मानवाच्या वाङ्मयीन, भाषिक आणि सांस्कृतिक आविष्कारावर अपरिहार्यपणे होतोच; हे सनातन अनुभवांतून स्पष्ट झाले आहे. 'मार्गाधारे वर्तावे, विश्व मोहरे लावावे' हे श्री संत ज्ञानेश्वर प्रणित जीवन सूत्र त्यासाठीच भाषा, वाङ्मय आणि संस्कृती यांच्या अनिरुद्ध प्रवासात अनिवार्य ठरते.

कालखंड, राजकीय सत्तेचे स्थैर्य आणि परिवर्तन, प्राकृतिक स्थितीगती यांचा विचार करून; वाङ्मयाचा अभ्यास करावा लागतो. शास्त्रीय संकल्पनांचा

मानवानुबंधित उलगाडा, भाषिक वैशिष्ट्ये आणि कलास्वाद प्रक्रिया तसेच संस्कृतीचे नेटके दर्शन ह्या गोष्टी त्याशिवाय होत नाहीत. उदा. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास अभ्यासपूर्वक लिहितांना; यादवकाळ अर्थात इ. १३५० पर्यंतचा काळ, बहामनी काळ १५५० पर्यंतचा काळ, शिवकाळ १८०० पर्यंतचा काळ, आंग्लकाळ १८०० ते १९२० पर्यंतचा काळ, स्वातंत्र्यपूर्वकाळ अर्थात आधुनिक काळ पूर्वार्ध १९४७ पर्यंतचा काळ, आधुनिक काळ उत्तरार्ध १९४५ ते १९६०, उत्तर आधुनिक काळ १९६० ते १९७५-८०, नवाधुनिक काळ १९८० ते २०१०... असे राजकीय आणि काळानुसार कालखंड कल्पून, सांस्कृतिक व राजकीय इतिहासाची स्थितीगती, इतिहास, भूगोल, तत्त्वज्ञान व परिवर्तन, राजकीय घडामोडी इ. विषयींची शास्त्रीय सामाजिक माहिती देणाऱ्या लिखित साधनांचा मागोवा घेऊन; वाङ्मयेतिहास लिहिलेला आढळतो. वाङ्मयाचा अभ्यास मांडण्याची दुसरी प्रक्रिया अशाच स्थलकालपरिस्थितीत झालेल्या सांस्कृतिक वाङ्मयीन देवाणघेवाणींचा, वैचारिक व्यूहांचा, कलात्मक वैशिष्ट्ये प्रस्थापनांचा, लोकभाषा आणि व्यवहारभाषा यांचा विचार करून, तत्कालिन समूहमनाच्या स्थितीगतीचा आणि मूल्यांचा विचार करून, युगशैलीच्या आधीनतेने अभ्यास करावा लागतो. मराठी वाङ्मयाच्या अर्थात साहित्याच्या अशा प्रकारच्या अभ्यासाचे प्रयत्न मध्ययुग, आधुनिक युग आणि नवाधुनिकता या संदर्भात झालेले दिसतात. अशा प्रकारच्या अभ्यासमार्गांना, साहित्यशास्त्र साहित्य प्रवाह आणि साहित्य लेखन प्रकार, यांच्या अभ्यासाची ससंदर्भ साथ घ्यावी लागते. त्याशिवाय हा अभ्यास अपूर्ण ठरतो. या प्रवासात भाषाद्रव्य हे सर्वार्थे साधन आणि माध्यम म्हणून वावरत असते. भाषाव्यवहारात संपर्क, संबंध, संकर, संक्रमण, प्रचलन, भाषिक घटना, मांडणी, संरचना आणि व्यक्ती, लेखनप्रकार, युगशैली या सर्व भाषिक प्रक्रियात्मक आणि परंपरासापेक्ष गोष्टींचा विचार करावा लागतो. त्यामुळे भाषाशास्त्राचा अभ्यास वाङ्मय किंवा साहित्याभ्यासासाठी पूरक आणि महत्त्वाचा ठरतो. साहित्याचा अभ्यास, अखेर करणार कोणत्या साधनांच्या आधारे? याचे उत्तर स्पष्ट आहे. सांस्कृतिक इतिहासात निर्माण झालेल्या आणि उपलब्ध असणाऱ्या शास्त्रीय ग्रंथांच्या आधारे, कोषांच्या आधारे, इतिहासाच्या आधारे त्याचबरोबर अतिमहत्त्वाचे साधन म्हणजे लोकवाङ्मयाचे क्षेत्रिय सर्वेक्षण नोंदी आणि सुविहित संपादित संकलित मांडणी आणि

माहितीच्याच आधारे होय.

सांस्कृतिक अभ्यास करावयाचा तर पुन्हा साहित्य, भाषा, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ, कोश आणि लोकवाङ्मय सर्वेक्षण यांचाच अभ्यास संदर्भासाठी घ्यावा लागतो. म्हणजेच वाङ्मयाचा, भाषेचा अभ्यास, संस्कृतीच्या अनुबंधाने आणि संस्कृतीचा अभ्यास वाङ्मय आणि भाषा यांच्या अनुबंधाने; असा हा परस्परवलंबी अभ्यास असतो.

सांस्कृतिक अभ्यासाशिवाय साहित्याचे सर्वांगीण समीक्षण आणि आस्वादन शक्य नाही आणि वाङ्मयाच्या पर्यालोचनाशिवाय सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आणि स्थलकालपरिस्थितीचे आकलन शक्य नाही. म्हणूनच वाङ्मय आणि संस्कृती यांचा साद-संवाद असा संबंध विचारात घ्यावाच लागतो.

८. विविध वाङ्मय प्रकारांतून मानवी मनाचा आणि संस्कृतीचा अखंड शोध :-

लिखित वाङ्मयाची परंपरा निर्माण झाल्यापासून; अनेक प्रकारे मांडणी, लेखनाचे प्रकार, छंद भाषा आणि चिन्हव्यवस्था यांच्या आधारे विविध वाङ्मयप्रकार अर्थात साहित्यप्रकार, वैशिष्ट्यपूर्णतेने प्रकट झाले आहेत. प्राचीन आणि अर्वाचीन काळात युगशैलीनुसार असे प्रकार अस्तित्वात आले आहेत.

प्राचीन काळात, भारतीय परंपरेत प्रामुख्याने छंदोबद्ध अथवा वृत्तबद्ध आणि गेय स्वरूपात शास्त्रीय आणि ललित स्वरूपात वाङ्मयप्रकार अस्तित्वात आले. त्यांना मांडणी आणि आशयाने विशिष्ट आकार दिले आहेत. त्यात स्तोत्रे, आरत्या, सूक्ते, श्लोकबद्ध कथात्मक वाङ्मय आर्ष महाकाव्ये, चंपूकाव्ये, पुराणे, नाटके यांचा समावेश झालेला दिसतो. उदा. संस्कृत वाङ्मयात व्यास, वाल्मीकी, वैदिक ऋषी किंवा श्रुतीनिर्माते ऋषी, संस्कृत कलात्मक वाङ्मय निर्माते बाण, सुबंधु, दंडी, कालिदास, भवभूती यांचे वाङ्मय येते. मराठी प्राचीन वाङ्मयाचा विचार अर्थात मध्ययुगीन वाङ्मयाचा विचार केला तर संतांची अभंग, ओवी, पदे, आरत्या, कूटे, भपाळ्या, चरित्रे, पाळणे, भारुडे या प्रकारांत प्रकटलेली वाणी. आख्यान कवींचे ओवी छंदात आणि वृत्तबद्ध स्वरूपात प्रकटलेले, ग्रंथ रामायण, महाभारत, पुराणे यांवर आधारित वाङ्मय आणि तंत किंवा शाहीर कवींचे लावणी, पोवाडा, फटके इ. प्रकारे प्रकटलेले रचनाप्रकार यांत गद्यशैलीत प्रकटलेले बखर वाङ्मय वेगळेपणाने आढळते.

अर्वाचीन काळात अर्थात आंग्लकाळात छंदोबद्ध, वृत्तबद्ध, परभाषिय रचनाप्रकारांच्या अनुकरणातून प्रकटलेले रचनाप्रकार उदा. स्वॉनेटपासून सुनित, गझल, रुबया, कणिका, शलाका किंवा जपानी हायकू असे काव्य प्रकार दिसतात. त्यासोबतच कथा, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र, निबंध, लघुनिबंध, वृत्तपत्रीय लेखनप्रकार सदर, स्तंभ, वृत्तकथा, संपादकीय, अग्रलेख आणि विविध समीक्षाप्रकार आणि ग्रंथपरिचय चर्चा व संमेलन वृत्तांत असे कितीतरी गद्यशैलीतील रचनाप्रकार पुढे आलेले, स्थिरावलेले दिसतात. यांच्याबरोबरच वाङ्मयेतिहास लेखन आणि सांस्कृतिक इतिहास लेखन हे अनुषंगिक वाङ्मयप्रकारही अस्तित्वात आले. या सर्व प्रकारांना कवेत घेऊन वावरणारी शालेय आणि महाविद्यालयीन पाठ्यपुस्तके यांचाही समावेश यात करता येईल.

या सर्व वाङ्मयप्रकारांचा विषय एकच असतो; तो म्हणजे माणूस आणि मानवी समूह किंवा लोक हा होय. माणसाचे व्यक्तिमन आणि समूहमन सांस्कृतिक व्यवहारबद्धतेत मानसिक, शारीरिक, सामाजिक, कौटुंबिक, राजकीय, निसर्गविषयक, आरोग्य, धर्म, नीती, तत्त्वज्ञानविषयक कोणता, कसा आणि का विचार करते; याचा अखंड शोध या सर्व वाङ्मयप्रकारांच्या आविष्करणातून घडत असतो. उदा. एखाद्या माणसाचे चरित्र किंवा आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन हे केवळ त्या एका व्यक्तीचे नसते; तो ज्या सांस्कृतिक, सामाजिक, कौटुंबिक, राजकीय, आर्थिक इ. स्थितीगतीत बद्ध असतो त्या बद्धतेचे, स्थल काल परिस्थिती सापेक्ष असे ते सर्वात्मकच असते. एखाद्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व प्रकटते, ते या लोकसंबंधांशी निगडिततेने. वाङ्मयप्रकार त्या दृष्टीने केवळ मांडणी, शैली, संरचना ही कलात्मक आणि तांत्रिक मांडणी ठरते. वाङ्मय किंवा साहित्य विशिष्ट तऱ्हेने वाचले जावे आणि साहित्याने मनोवेधकपणाने अर्थात प्रामुख्याने रंजकतेने, माणसाच्या मन आणि व्यवहार याविषयी भाष्य करून; माणसाला समजून घेण्याचा, समजून देण्याचा, सहानुभूतीपूर्वक प्रयत्न करावा; एवढ्या मर्यादित साहित्यप्रकारांचा विचार अभिप्रेत ठरतो.

९. वाङ्मयीन भावविश्व, रसपूर्णता आणि सांस्कृतिक जाणीव :-

वाङ्मयीन अर्थात साहित्यिक भावविश्वाचा विचार करतांना वाङ्मयाच्या, शास्त्रीय वाङ्मय आणि ललित तथा कलात्मक व प्रतिभाजन्य वाङ्मय अशा दोन स्तरांवर विचार करावा लागतो.

शास्त्रीय वाङ्मयाचे भावविश्व हे माहिती, तंत्रज्ञान, कौशल्य आणि ज्ञान स्वरूपाशी निगडित असते. या वाङ्मयाची निर्मिती आणि वाचन व परिशीलन तसेच अभ्यास करतांना; निर्माता आणि भोक्ता दोहोंचीही भाववृत्ती शांत, स्थिर, निर्विकार आणि निरासक्त असते. केवळ बौद्धिक आणि आत्मिक संवेदनांच्या स्तरांवर, अनुभव व्यवहार सुरू असतो. अशा वाङ्मयाचा आविष्कार प्रतिभेच्या प्रज्ञा पातळीवर घडतो. आणि अनुभवांतील संवेदना शांत रसात्मक असते. ही अवस्था स्थल, काल, परिस्थिती आणि व्यक्तीनिरपेक्ष असावी अशी ज्ञानप्रक्रियेची अट असते.

ललित साहित्यात मात्र भाववृत्ती, सविकारी, सापेक्ष आणि स्थल, काल, परिस्थिती सापेक्ष परंपरा आणि संस्कृतीशी निगडित असते. साहित्य निर्माता आणि भोक्ता या दोन्ही स्तरावर सौंदर्यदृष्टीसह उपभोगिता अपेक्षित असते. सगुण साकार मानवाच्या मनशक्तीसह विकार आणि वृत्तीप्रवृत्ती कार्यान्वित होऊन; भावविश्व प्रकट होते. सहानुभूतीसह सौंदर्यदृष्टी जागृत होऊन वाङ्मयीन अनुभव, पुनर्अनुभवनाच्या स्वरूपात अर्थात पुनःप्रत्ययाच्या स्वरूपात तरीही खेळकरपणे आणि तटस्थपणे अनुभव घेण्याची अपेक्षा असते.

लिखित स्वरूपातील ग्रंथरूप वाङ्मय, वाचन करीत असतांनादेखील प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकलेच्या स्वरूपात, निर्माता आणि आस्वादक यांचा संवाद घडावा, अशी अपेक्षा असते. याचे कारण म्हणजे मौखिक परंपरेप्रमाणे, वाङ्मय कला ही प्रयोगसिद्धच असावी अशी अट होती. म्हणूनच साभिनय परकायाप्रवेशात्मकतेने नाट्यप्रयोग अपेक्षित असत. हे प्रयोग लोकवाङ्मयाच्या स्वरूपात लोकसहभागाने होत असत; ह्याचा प्रत्यय आजही 'भवाडा' किंवा बोहाडा अर्थात सोंगनृत्य, कथाकली, कुचीपुडी, भरतनाट्यम, दशावतारी, खम, दंडार, सोंगीभारूड आणि अभंगी भारूड आदि प्रयोगसिद्ध कलातून येतोच. लोकक्रीडा आणि लोकगीते यांचे स्वरूप असेच प्रयोगसिद्ध आहे. यात्रा, जत्रा, सणोत्सव याप्रसंगीचे खेळे, तमाशे यांतून हे स्पष्ट होतेच. त्याचबरोबर विधिनाट्यांतूनही याचा प्रत्यय येतो.

लिखित वाङ्मयाची परंपरा अस्तित्वात आल्यापासून सर्वप्रकारचे लिखित वाङ्मय, काल्पनिक स्तरावर, वर्णने, निवेदने, संवाद, म्हणी, वाक्प्रचार, अलंकार यांतून प्रयोगसिद्धपणे, मनोमनी अनुभवावे अशी अपेक्षा असते. वाङ्मयाच्या समीक्षा, आस्वाद, आकलन या प्रक्रियांतून हीच अपेक्षा असते.

नृत्य, नाटके, लोकनाट्ये, जलसे, कलापथके, टी.व्ही. सिरीयल, चित्रपट ह्या प्रयोगसिद्ध वाङ्मयानुभूती घेण्याच्याच आवृत्त्या होत. म्हणूनच समग्र संस्कृतीच्या सर्व घटकांचा भावनिक अनुभव वाचकाने घ्यावा. तो अनुभव वाङ्मयकाराने रंजकतेने द्यावा; अशी अट असते. एकूण भरतमुनी आपल्या नाट्यशास्त्रासह वाङ्मयीन भावविश्व उलगडण्यासाठी सर्वकाळ सिद्ध आहेत याचाच अनुभव येतो.

१०. साद-संवाद :-

येथवरच्या चर्चेतून वाङ्मय आणि संस्कृतीचा अन्योन्य संबंध अधोरेखित होतो. मानव प्राण्याचा वेगळेपणा आणि अलौकिकता माणसाला मिळालेल्या मनशक्तीने सिद्ध केला आहे. माणूस हा कळपाने समूह जीवन जगणारा असल्याने, मनशक्ती अगणितपणे गुणीत झाली. मानवी जीवन व्यवहाराला या मनशक्तीने संस्कृतीचा आकार दिला. 'देव दानवा नरे निर्मिले' हे केशवसुतांचे वचन आणि 'अगर नर करणी करे तो नरका नारायण बन जाय', या उक्तींचा विचार केला तर मानवी संस्कृतीने पंचभौतिक विश्वाला आणि विश्वापलिकडील परब्रह्माला साद घातली. साद ऐकून मनामनाशी संवाद साधण्यासाठी विश्वचैतन्यत्वाने, शब्दब्रह्म प्रकट झाले. मानवी मनातून जणू सहस्र सूर्य प्रकाशमान झाले आणि वाङ्मय प्रकटले. हा साद संवाद सौंदर्यानुभवासह मानवी जीवनाला अर्थात संस्कृतीला संवादाने चैतन्यशाली बनवित आहे. या दृष्टीने विचार केला तर शब्दब्रह्माचे ठायी वाङ्मय आणि संस्कृती, साद-संवादाने एकवटून; माणसाला सर्वबद्धतेतून जीवनीच विदेही स्वरूपात मुक्त करते. सद्चिदानंद भोगविण्याचा हा परब्रह्मांचा विलास अनादि अनंतपणे सुरू आहे याची प्रतिति मानवी मनाला येते आणि नरजन्म धन्य झाल्याचा आनंद आणि समाधान लाभते.

अरूपाचं रूप आविष्कृत करते ती 'बोली'!

बोलीभाषांकडे जगभरातील भाषावैज्ञानिकांचे लक्ष वेधले आहे. बोलीभाषांच्या संरक्षण आणि शक्य झाल्यास संवर्धन करण्यासाठी ही आश्वासक गोष्ट होय. शाब्द आविष्काराच्या आरंभबिंदूपासून बोलीभाषांचे अस्तित्व आणि परंपरेने प्रचलन जाणवते. बोलीभाषा हा मानवी समूहाच्या लोकसंस्कृतीचा सहज, नैसर्गिक आविष्कार असतो. हे लक्षात घेतले तर मानवी जीवनसारणीच्या इतिहासात, बोलीभाषांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

१९७६-७७ मध्ये मी पीएच.डी.च्या अभ्यासाच्या उद्देशाने, क्षेत्रीय अभ्यास करित होतो. विषय होता, 'चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यासक'. स्वाभाविकपणे, मी लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृतीचे सर्वेक्षण करित होतो. या सर्वेक्षणाचे एक आणि सर्वाधिक महत्त्वाचे साधन होते, बोलीभाषा. त्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकसमूहाचा, समग्र जीवन आणि सारणीविषयक आविष्कार; त्या समूहाच्या शाब्दपरंपरांतून होत होता. शारीर आविर्भाव आणि साधनात्मक व्यवहारालाही, शाब्द स्वरूपातून प्रकट करण्याचा, समूहाचा स्वभाव अनुभूत होत होता. माणूस हा नावे ठेवणारा आणि त्या नावांनी संवाद करित; सारणीत परंपरेने जगणारा प्राणी आहे; याची जाणीव मला त्यावेळी झाली.

भाषिक अभ्यासाच्या, शास्त्रीय अभ्यास साधनेत, ग्रंथभाषा, शास्त्रीय परिभाषा; संस्कृती, समाज, राजव्यवहार, विनिमय आदि मानवी जीवनांगांची, प्रमाणव्यवहारभाषा किंवा मध्यवर्ती भाषा ही मोठ्यात मोठ्या संस्कारित लोकजीवनाची भाषा म्हणून प्रतिष्ठित होते. बारा कोसावर बदलणाऱ्या, विशिष्ट लोकसमूहात परंपरागत असणाऱ्या, अनेकानेक बोलीभाषांच्या, महत्तम साधारण विभाजकाचे (म.सा.वि.) रूप घेऊन; प्रदेश आणि राज्य भाषेच्या

स्वरूपात बोली संस्कारित रूपात प्रकटते. भाषावार प्रांतरचनेचे सूत्र उपयोजित करतांना; या मसावि रूपाचाच विचार करावा लागला आहे. महाराष्ट्र प्रांत हा मराठी भाषिकांचा प्रांत आहे. कोकणी, मराठवाडी, वैदर्भिय, खानदेशी, पश्चिम मध्य महाराष्ट्राची भाषा, सीमावर्ती भाषा या सर्वांचे सामान्य स्वरूप भाषावैज्ञानिकांना लक्षात घ्यावे लागले. हे प्रादेशिक भेदही; त्या त्या छोट्याशा लोकसमूहाची 'आईची भाषा' असते. एव्हढे बोलीभाषेचे स्वतंत्र समूहपण विचारात घ्यावे लागते. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींच्या, पोटजमातींची संख्या एकशे सत्तेचाळीसपर्यंत जाते. अशी प्रत्येक जमातींची बोलीभाषा, ही एका लोकपुंजांची भाषा असते. अशा अनेक पुंजांचा समूह मिळून एक प्रादेशिक लोक तयार झालेला असतो. अशा प्रादेशिक लोकभाषासमूहांच्या; सान्निध्य, शेजारधर्म, यांतून सहज निर्माण झालेल्या सारणी प्रवाहातून, एक व्यापक भाषाप्रदेश निर्माण झालेला असतो. महाराष्ट्राची मराठी बोली ही अशी 'मायबोली' म्हणून अवतीर्ण झाली आहे. भाषावार प्रांतरचनेच्या सूत्रात प्रत्येक प्रांतभाषेचे असे व्यापक तरी मर्यादित रूप लक्षात घेता येते. या प्रक्रियेचा संबंध, मुळाशी असलेल्या, विवक्षित लोकसमूहाच्या, वैशिष्ट्यपूर्ण बोलीशी असतो. हे लक्षात येते.

मी ज्या चाळीसगाव डांगण या प्रदेशाचा उल्लेख केला आहे; त्याचे उदाहरण या प्रक्रियेचे गमतीशीर उदाहरण आहे. सह्याद्रीच्या अत्युच्च शिखरांच्या डोंगर उतरणीवरचा; आजचा ठाणे, पुणे, नाशिक आणि अ.नगर जिल्ह्यांच्या सीमेवरचा; हा अकोले तहशीलातील, एकशेपंचवीस गावांचा प्रदेश आहे. मुळात चाळीस गावांची, आता एकशेपंचवीस गावे झालेली आहेत. यांत राहणारे लोकसमूह विचारात घेतले तर; आदिवासी महादेव कोळी, आदिवासी ठाकर, तलवार कानडे, हेटकर कानडे, कुणबी मराठे आणि इतर; असे पृथक लोकसमूह आपल्या पृथक बोलीभाषांच्या वैशिष्ट्यपूर्णतेसह ओळखता येतात. या सर्वांची मिळून निर्माण झालेली 'डांगणी' ही बोलीभाषा; या सर्व लोकसमूहांचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक परंपरागत जीवनदर्शन घडवते. ही 'डांगणी' बोली ठाणे पट्ट्यातील कोंकणी, सोनकोळी, वारली यांच्या बोलींशी संकर साधते; तशीच ती उत्तर महाराष्ट्रातील बोलींशी संकर संबंध राखते. पुण्याच्या मावळ भागाशी तिचा संबंध दिसतो. नगर जिल्ह्यातील पठारी-मराठवाडी भाषांशीही तिचा संबंध जाणवतो. असे असले तरी ही भाषा आपले बोली

रूप स्वतंत्रपणे सहजपणे आणि ठळकपणे राखून आहे. या प्रदेशात भाषिक अभ्यासाचा प्रयत्न करतांना; त्या भाषेचे स्वतंत्र व्याकरण मांडताना, तुलनात्मक अभ्यास करतांना; त्या भाषेतील वैविध्यपूर्ण तरी एकात्म होण्याच्या, प्रक्रियेची जाणीव झाली. ही भाषा, प्रादेशिक भाषा म्हणून, मराठीची पोटभाषा स्वरूपात विचार घेता येईल हे जाणवले; तरीदेखील बोलीभाषेतील वैशिष्ट्यांचे जीवटपणही सतत अनुभवास येत राहिले.

मी लिहिलेल्या 'डांगणी' या कादंबरीतील उतारा या प्रक्रियेतील मौज अनुभूत करू शकेल. 'डांगणी' लिहितांना वर्णने, संवाद, निवेदने शक्यतो त्याच बोलीभाषेत लिहिण्याचा मी आग्रह धरला होता. पृ. ३६ वरील 'डांगणी'तील हा उतारा. 'डांगणी'पर्यंत आपणास घेऊन जातो - मग भाग्या थांबला नाही. हरभरे पेरायला सुरुवात झाली. इंद्री फडकीत हरभरे घिऊन भाग्यामांग फिरत होती. हरभरे टाकतांना कितीतरी वेळ दोघही गप्पच होती. "काय रं, पिण्या असा भुसकुन मंदीच कसा काय आलाय? काय कडका लागलां रं?" न व्हाऊन भाग्यानं विचारलं "भानीचा आन त्याचे कायकायनू झालाय," इंदीनं माहिती दिली. तसा भाग्या चमकला, "मंजी असा काय झाला? चाकरीला जाया लागला व्हता नव्हं" भाग्यानं विचारलं, "कुडं गोदीत काय काय जात व्हता" इंदीनं सांगितलं. "आन मंग?" भाग्यानं पुन्हा प्रश्न केला, "रातचा, दिसाचा कसायबी जाया लागायचा." इंदी म्हणाली, "मंग ममयचा कामय तसा रयताय" भाग्यानं समजूत घातली. "अव त्येली खाया पेयाची वकुतपाण्याची सोयी नकु? भानी म्हनं, जान्या हिंडताय! आन घरातबी काय काम सांगाय लागली. मंग काय फिरला डोस्का पिण्याचा आन आला जनु" इंदीनं आता एकदमच सांगून टाकलं. "घोटीपून राजुपोहत पायीच आलाय" इंदीनं सांगितलं. मग मात्र भाग्या काहीच बोलला नाही. त्यानं एकवेळ पिण्यांकडं पाहलं. पिण्या उगा पलकडल्या बांधावर बसला होता, मधूनच कुठेसे टकत होता. मधूनच धोंडा उचलून लांब कुठे भिरकावित होता. - वरवर पाहताही संवादातली बोली, सहज महाराष्ट्रातील सर्व मराठी भाषिकांना, सहज आकलित होईल. मात्र त्यातील फडकी, मंदीच, भुसकून, कडका, त्येली, वकुत, जान्या, पून-पोहत, टकत असे शब्द त्या बोलीचं वेगळेपण अधोरेखित करतात.

मातृभाषेतून शिक्षण हे नैसर्गिकरित्या ज्ञानार्जन प्रक्रिया घडण्याच्या

दृष्टीने अतिशय उपयुक्त ठरते; अशी मानसशास्त्रीय पाहाणी आहे. हेच विचारात घेऊन; महाराष्ट्रात मराठी भाषेतून; शास्त्रीय, व्यवहारिक, नैतिक, न्यायविषयक कलाव्यवहारांतर्गत, आरोग्य, कृषी इ. विषयक, अर्थात सर्वांगीण स्वरूपात, क्षिण दिले जावे असा दंडक स्वीकारून; पाठ्यपुस्तके निर्माण केली गेली. हीच गोष्ट बोलीभाषेच्या अभिनिवेशात्मक द्वंद्वाना कारणीभूत झाली. वैदर्भी आणि कोकणी या भिन्न भाषा असल्याचा दावा पुढे येऊन आंदोलने घडू लागली. कोरकू, वारली, मावची आणि प्रामुख्याने गोंडी भाषा, या पूर्णतः मराठीपेक्षा भिन्न भाषा आहेत; असा दावा करून; त्या भाषांमधून पाठ्यपुस्तके निर्माण करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. त्या भाषांची व्याकरणे तयार करण्याचा प्रयत्न, विज्ञापिठीय अभ्यासाच्या अनुषंगाने होऊ लागला. उदा.- 'पूर्व विदर्भातील गोंडीबोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास' हा प्रा.डॉ. हरिचंद्र नांगसु नरेटी यांनी अमरावती विद्यापीठात सादर केलेला व पीएच.डी. घोषित झालेला अभ्यास. या निमित्ताने बोलींचे स्वतंत्र सक्षम स्वरूप, भाषाकुल आणि प्रादेशिक महत्त्व अधोरेखित होऊ लागले. देशपातळीवर बोलीभाषांचे सर्वेक्षण नुकतेच झाले आहे. त्यातून भारतातील बोलींची संख्या, त्यांचे स्वरूप, अस्तित्व, मृत होऊ लागल्याचे स्वरूप, भाषा व्युत्पत्ती आणि भाषा कुळे यांविषयी व्यापक चर्चा, डॉ. गणेश देवी यांनी घडविली आहे. मातृभाषेतून शिक्षण देणे ज्ञानार्जन प्रक्रियेच्या दृष्टीने कितीही आवश्यक वाटले; तरी व्यवहाराच्या दृष्टीने जिकिरीचे होऊन बसते; हे वरील विवेचनातून लक्षात येईल.

जागतिक पातळीवरील सर्वेक्षणात, अनेक बोली केवळ अवशेषांच्या रूपात आपले अस्तित्व दर्शवितात, असे दिसून आले आहे. बोलीचा मानवी समूहात किती अनिवार्यपणे प्रयोग होतो; यावर बोलीचे अस्तित्व अवलंबून आहे. त्यात प्रामुख्याने पारंपरिक व्यवसायातील किंवा व्यवहारातील भाषांचा समावेश दिसतो. उदा.- पारधी जमातीतील 'पारुशी' किंवा गुप्त भाषा. बोली भाषांतर संपर्कातील भाषांचा, परकीय भाषांचा प्रभाव पडतो. बोलीभाषा कधी या भाषांच्या अधीन जाऊन मृत होऊ लागते. कधी बोली केवळ अवशेषात्मकतेने शिल्लक राहते. तर कधी बोलीभाषा संपर्कात येणाऱ्या भाषाभिगिनींना आणि परकीय भाषांनाही पोटात घेऊन पुष्ट होत जाते. मराठी भाषेचेच उदाहरण घेतले तर आजच्या मराठी भाषेत कन्नड, तेलगु, तमिळ, डच, फ्रेंच, इंग्रजी, गुजराती, हिंदी, दखनी आदि भाषा येऊन; अशा मिसळल्या गेल्या आहेत की त्यांची

रूपे मराठीच्या प्रकृतीप्रमाणे रूपे धारण करून; मराठीच्या स्वभावाप्रमाणे वापरली जाऊ लागतात. याची शेकडो उदाहरणे देता येतील. संस्कृत भाषा आणि शास्त्रीय पारिभाषिक इंग्रजी शब्द असे मिसळतात; की आपण मराठी बोलीत बोलले, म्हणजे नेमक्या कोणत्या बोलीत बोलतो; असा संभ्रम निर्माण व्हावा. 'मोबाईलवर संपर्क केला', 'टेबलाच्या खालून', 'अपडारून करतो', 'पेपर आला का?', 'गाडी आली की निघू', 'कपबशी आहे का?', 'भरलेला ग्लास', 'रिकामा प्याला' या व अशा असंख्य उदाहरणातील, शब्द मराठीत घुसलेले दिसले तरी मराठी धर्म पाळताना, मराठी मराठीच वाटू लागतात. मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा देतांना; अनेक अडथळे पार करून जावे लागले; हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. 'मराठी भाषेचा उद्गम आणि विकास' पाहिला तर भाषाकुळ, संस्कृत व द्रविड भाषांशी संबंध, देशज शब्दांची आज दिसणारी वानवा, प्राचीन साहित्य, शिलालेख यांत डोकावणारी मराठी भाषेची रूपे; यांचा अभ्यास करू गेले की मराठीची प्राचीनतम बोली कोणती आणि बोली रूपे कोणती; याविषयी निर्णय करणे कठीण होऊन बसते. 'बोली अरूपाचे रूप दावीन!' अशी प्रतिज्ञा करून; माऊली ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेल्या बाराव्या शतकातील मराठी बोलीभाषेचे रूप पाहिले; तर ती संस्कृत, तत्सम, तद्भव शब्द, कन्नड शब्द आणि आदिवासी ठाकरी भाषांतीर शब्द मोठ्या प्रमाणावर दिसतात असे लक्षात आले आहे. आजचे मराठीचे स्वरूप हे उर्दूफारशीइंग्रजी बहुल असे दिसते आहे. यांतूनच एका बाजला; 'मराठी भाषा मृत होत आहे का?' असा प्रश्न विचारला जाऊन; मराठीच्या संरक्षण, संवर्धनाचा प्रश्न ऐरणीवर आणला जातो.

कोणत्याही बोलीचे टिकून राहणे प्रामुख्याने दोन गोष्टींवर अवलंबून असते. एक म्हणजे ती प्रत्यक्ष व्यवहारात अनिवार्य स्वरूपात बोलली जाणे. त्या भाषेतून सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, आयव्ययात्मक व्यवहार होत राहणे आणि दुसरे म्हणजे त्या बोलीला स्वतःची अशी स्वतंत्र लिपी असणे व ती लिपी उत्क्रांत होत बोलीशी एकरूप होऊन वापरात येणे. मराठीच्या बाबतीत देवनागरी लिपी ही मराठी भाषेला लाभलेली लिपी आहे. मराठीतील समाविष्ट बोलींची रूपे शुद्ध आहेत किंवा ती तद्भव बोली रूपे आहेत असे लक्षात येते. गोंडी भाषेला अशी स्वतःची लिपी आहे. तरी व्यवहारसापेक्ष समावेशकता नाही. तर कोकणी बोलीला देवनागरी लिपीचाच

आधार आहे. त्यामुळे मायमराठी बोलीच्या कवेतच या बोली दिमाखदारपणाने आपले अस्तित्व मिरवित आहेत.

बोलली जाते ती बोली. ते तिचे नैसर्गिक रूप; व्याकरण आणि व्युत्पत्तीदृष्ट्या शुद्ध व निखळ मानले आणि प्रमाणभाषा किंवा शास्त्रीय लेखनाची भाषा म्हणून वापरतांना बोलीची रूपे त्यांत जास्तीत जास्त कशी आणता येतील; याचा प्रयत्न घडला; तर बोली मृत होण्याची शक्यता मावळते. आजकाल बोलीभाषांचा व्यावहारिक उपयोग प्रामुख्याने कलात्मक आविष्कारात, प्रमाण किंवा मध्यवर्ती बोलीभाषेच्या बरोबरीने करण्याचा प्रघात बळावतो आहे. बोलीच्या संरक्षण संवर्धनाच्या दृष्टीने ते आवश्यक आहे. मात्र शास्त्रीय परिभाषा आणि वैचारिक ग्रंथभाषा तसेच वृत्तपत्रीय भाषेत लिहिता मांडतांना, त्या त्या क्षेत्रांच्या समावेशक स्वरूपाचे आणि निखळ, निःशंक आणि निश्चित अर्थप्रतीतीचे भान राखले पाहिजे. मध्यवर्ती आणि प्रमाणभाषा, बोलीतूनच उदित होत असतात. मध्यवर्ती आणि प्रमाणभाषेचे निकष ठरवून प्रयोग करतांना भान राखणे आवश्यक ठरते. डॉ. इरावती कर्वे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'ज्या देशाच्या कानाकोपऱ्यातून माणूस आत्मियतेने पंढरपूरला जातो तो देश म्हणजे महाराष्ट्र' असा विचार करता महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती भाषेला आकार देणारे, अभिसरण प्रक्रिया घडविणारे, स्थान म्हणून पंढरपूरकडे पाहता येते. मध्यवर्ती भाषा ठरविता येते. बोलींची वैशिष्ट्ये, प्रादेशिक आणि प्रांतीय व्यापकता अधोरेखित करण्याच्या दृष्टीने तसेच बोलींच्या संरक्षण संवर्धनाच्या दृष्टीने अलिकडे टी.व्ही वाहिन्यांवर बोलीभाषेतून संवाद असलेल्या मालिका मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित होत आहेत. प्रादेशिक भाषेतील वाङ्मय देवनागरी लिपीतून प्रसारित होत आहे ही अभिनंदनीय बाब होय. मात्र हे करीत असतांना बोलीभाषांचा उद्गम आणि विकास तसेच प्रचलन आणि परंपरा; या दृष्टीने शास्त्रीय अभ्यासांतर्गत व्युत्पत्ती आणि व्याकरणातून प्रसिद्ध होणारी सार्थ रूपे; यांचा विचार आणि प्रचार बोलीभाषांचा अभ्यास करतांना केला गेला पाहिजे.

बोली ही लोकभाषा असते. मानवी जीवनाच्या आविष्कारइतिहाचा मागोवा घेतला तर; 'बोली' हेच शब्दब्रह्म्याचे प्रथम नैसर्गिक रूप दिसते. हे रूप अपौरुषेयच असते. बोलीतून संस्कारपूर्ण, व्याकरणशुद्ध प्रमाणभाषांचा उद्भव होतो. बोलीत व्यवहार, व्यवसाय, भावभावना यांसह समग्र जीवनसारणी

समाविष्ट असते. मानवी जीवनप्रवाहाबरोबरच बोली चैतन्यशालीत्वाने प्रवाही झालेली असते. हे बोलीचे सेंद्रिय रूप लक्षात घेऊन, बोलींचे संरक्षण संवर्धन घडले पाहिजे. बदलता काळ, बदलते संदर्भ, बदलता संपर्क यांचा परिणाम स्वीकारून; समग्र जीवनात अपरिहार्यपणे आणि साभिनिवेश प्रयत्नपूर्वक; तसेच नैसर्गिक प्रक्रिया व स्वरूप सांभाळत; जी वाणी होऊन बोलली जाते ती 'बोली'. तोच शब्दब्रह्माचा आविष्कार होय. म्हणूनच बोलींचा अभ्यास मानवी इतिहास, संस्कृती आणि मानवी जीवन या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा ठरतो.

दिव्यादिव्यांची लक्ष आवली अद्भूत ज्ञानानंद दिवाळी !

वस्त्रे, अलंकार, रंग, फर्निचर आणि गृहखरेदीच्या जाहिराती हलवून हलवून जागं करतात. खरेदीचं संकट वाटणाऱ्या तथाकथित प्रियजनांना सुद्धा मग 'मान ना मान!' मूड येतो. बाजारपेठांनी उठविलेल्या जाहिरातींच्या झंझावातातून त्मुनामी येते. खिसे सांभाळण्याची कितीही कसरत केली तरी; 'दिवाळी' साजरी झाल्यानंतर दिवाळं निघालंय असं आतून वाटतं! दर्शनी मात्र 'आनंदी आनंद गडे' अशा थाटात मैत्रजनांत वावरावे लागते. जाहिरातीचं निमित्त सोडा; पण सांस्कृतिक रेशमी पाशातून कोणी बाहेर पडू शकत नाही हेच खरं. दिवाळीचा एवढा कैफ असतो; की अब्जावधींची अक्षरशः राख झालेली असतांनाही; त्याचाच मोठेपणा मिरवला जातो. सणांच्या या रामरगाड्यात प्रवाहित झालेली संस्कृती, उसंत मिळू देत नाही हेच खरं!

नेटकुच लागलाय डोळा गेंदबा ।

आला श्रावणी पोळा । पोळ्याची काढल्यात चित्रा ।

गेंदबा, गणगोरीची यात्रा । गणगोरीची यात्रा ।

गेंदबा, आयवडलाची पित्रा । पित्राची झालय डाळ ।

आली घटाची माळ । गेंदबा, घटाच्या माळी ।

गेंदबा, दिवाळीना केलीया दाटी । दिवाळीचा दिवा गेंदबा ।

किसनदेव घेतोय पावा । रामदेवाची बाजरी गेंदबा ।

संक्रांतीची ओंबी रे । शिमगा घेतोय झोंबी गेंदबा ।

पाडवा देतोय दुशी । पाडव्याची गुढी गेंदबा ।

आकाजीची डवणी । पाऊस आला उजुनी गेंदबा ।

पावसाचा पानी गेंदबा । आता भाताच्या आवणी गेंदबा ।

आदिवासी ग्रामीण भागातील हे बडबडगीत, सणोत्सवात गुंतलेल्या कृषीप्रधान, भारतीय जीवनाचे धावते दर्शन घडविते. लाखो वर्षांची, ऋषींनी प्रस्थापित केलेल्या कृषीप्रधान भारतीय संस्कृतीचा सणोत्सवांचा लोकजीवनाची भक्कम धारणा करणारा, 'लोकबंध' जाहिरातीतील दर्शनाने समर्थपणे नजरेआड होतो. म्हणूनच 'दिवाळी' सारख्या प्रदीर्घ आणि सर्वव्यापी सणाचं नेमकं अस्तित्वरूप समजावून घेतलं पाहिजे. भारतीय परंपरेतील हा प्रदीर्घ सणोत्सव नेपाळ, मलेशिया, सिंगापोर, श्रीलंका यासह प्रामुख्याने अवघ्या आग्नेय आशियात; तसेच ऑस्ट्रेलिया, सैबेरिया, फिजी, न्यूझीलंड, युनायटेड किंगडम, युनायटेड स्टेट्स यांसह जगभरातील विविध सांस्कृतिक प्रवाहात देखील साजरा होतो आहे. भारतीयांचा संचार जेथे जेथे झाला आहे तेथे तेथे अनादिकाळाच्या, तेथील पर्यावरणातील अवशेषांसह हा सण नवे रूप धारण करून मधमाशीच्या पोळ्यांसारखा भारतीय सांस्कृतिक परंपरांचे ऋण व्यक्त करित, सूचित करित, लोकमानसातून उत्साहपूर्वक प्रतिवर्षी अधिकाधिक व्यापकतेने, प्रकट होत आहे. प्रागऐतिहासिक, ऐतिहासिक, पौराणिक भारतीय परंपरांचा अंतरमनातील हुंकार आनंदाची लयलूट करण्यासाठी सर्वत्र सरसावतो आहे.

भारतीय शांतीमंत्र या निमित्ताने आश्वासकतेने जागवला जातो- 'असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

'दिवाळी' हा भारतीय सणोत्सव, परंपरेतील सर्वात मोठा सणसमुच्चय होय. या सणाला 'दीपावली', 'दीपोत्सव' असेही म्हणतात. खरेतर हा सण सुफलीकरणाचा उत्सव आहे. मात्र 'दीपक' या तेजोमयी प्रतिकाशी हा उत्सव केंद्रीभूत झालेला दिसतो. अश्विन आणि कार्तिकात हा सण एकवटून येतो, तो अश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासून कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेपर्यंत असतो. सुरुवात होते ती शक्तिउपासनेने, देवीच्या नवरात्रापासून विजयादशमी, कोजागिरी पौर्णिमा होऊन; मध्ये सुफलीकरणाची आवराआवर होते. दिवाळी सणाला सुरुवात होते ती 'वसुबारसे'पासून. वसुबारसेला गाय-गोऱ्याची पूजा, धनतेरस - धन्वंतरी पूजन, नरकचतुर्दशी, नरक मर्दन उत्सव म्हणजेच वर्षशुद्धिदिन. अमावस्या अर्थात खरी दिवाळी किंवा 'मोठी दिवाळी' म्हणजेच लक्ष्मीपूजन! बलीप्रतिपदा किंवा नववर्षारंभ, यमद्वितीया - आरोग्यदिन अर्थात भाऊबीज आणि तीज - भगिनी तीज, कार्तिकी एकादशी - वैष्णव उपासना, कार्तिकी पौर्णिमा म्हणजे देवदिवाळी

किंवा चातुर्मासपर्व समाप्ति. नंतर तुलसीविवाह समारंभ - म्हणजे कृष्णविवाह होतो आणि पुढे विवाह सुरू होतात. अशा सणोत्सवांचा हा समुच्चय. एकूणच संघर्षानंतर विजयप्राप्तीचा हा उत्सव. या उत्सवाचा नित्य कृषीजीवनाशी संबंध आहे. असे असले तरी पौराणिक विजयोत्सवाचा अनुबंध दीपोत्सवाशी परंपरेने जोडला गेला आहे.

सामान्यतः भगवान श्री विष्णू आणि श्रीलक्ष्मी देवी यांच्या विवाहाचा उत्सव म्हणून दीपोत्सव साजरा करावयाचा. भगवान विष्णू हे लोकधारणा करणारे मूळ लोकबंध होते. म्हणजेच मानवी जीवनाची उत्पत्ती आणि धारणा या गोष्टींचे आनंदप्रद स्मरण घडविणारा हा सण होय.

बंगालमध्ये माँकाली आणि श्रीगणेशाच्या अंधःकाररूपी राक्षसावरील विजयाचा उत्सव म्हणून या सणाचे महत्त्व. 'अथ दीपो भव' या उदात्त मनिषेसह बौद्धपरंपरेत या सणाचे महत्त्व आहे.

जैन परंपरेत दीपोत्सवाचा संबंध महावीरांच्या अनंतत्वात, दिव्य ज्ञानमयतेशी जोडला आहे. श्रीरामांच्या वनवासानंतर अर्थात चौदा वर्षांच्या वियोगानंतर श्री रावणांचा पाडाव करून विजय संपादन करून श्री लक्ष्मण आणि श्री सीतामाईसमवेत श्रीरामांच्या अयोध्या आगमनानिमित्त हा दीपोत्सव.

श्रीकृष्णांनी नरकासुराचा वध केला आणि एकप्रकारे कलीमर्दन झाले. यातील श्रीकृष्ण आणि सत्यभामा यांचा विजयोत्सव म्हणून दिवाळीला महत्त्व. बलिप्रतिपदा, बळी अर्थात अर्थात शेतकरी यांच्या कृषी यशस्वीतेचा आणि नवव्यवस्थापनेचा म्हणून हा सण मानला गेला आहे. त्याचा संबंध बळीराजाच्या सुशासनाशीही जोडला जातो. भाऊबीजेचा संबंध यमयमीच्या कथेशी आणि मृत्यूनियमनाशी जोडला आहे.

सणोत्सव ही सांस्कृतिक संपदा असते. लोकधारणेचे लोकबंध अधिकाधिक घट्ट करून; परिवर्तन आणि प्रवाहातही लोकजीवनाची सामाजिक, धार्मिक, अध्यात्मिक आणि ऐतिहासिक बैठक भक्कम करण्याचे कार्य सणोत्सव करीत असतात. मात्र सांस्कृतिक विचारसरणीत केवळ सामाजिक विचारच अंतर्भूत नसतो तर पर्यावरण रक्षण, जलव्यवस्थापन, आरोग्य व्यवस्थापन, राजकीय व्यवस्थापन व संरक्षण, आर्थिक संतुलन याबरोबरच अन्न आणि वस्त्र यांचे नियोजन यांत समायोजित करण्याचा दीर्घोद्योग अवलंबिलेला असतो. दसरा-दिवाळीच्या सणाचा अनुबंध तर अधिक स्पष्टपणे या सर्व गोष्टींशी

असल्याचे जाणवते.

खरीप आणि रब्बी हंगामाच्या संधीवर दसरा-दिवाळी हा सुफलीकरणाचा सण असतो. त्याचबरोबर दुसऱ्या बाजूला राजकीय व्यवस्थापनातील संरक्षण नियोजनासाठी, प्रसंगी प्रत्यक्ष संग्राम करून व्यवस्थापन करण्यास हा संधीकाल; अनादिकालापासून पर्यावरण आणि पर्जन्य या दृष्टीने उपयुक्त ठरलेला आहे. आकाश आणि पृथ्वीच्या सावेग मीलन प्रसंगीच्या रुद्रभयाण आविष्कारातील, कृषीजीवनाचा संघर्ष जवळपास विजयपर्वात, परिवर्तीत झालेला असतो. त्याचे जीवनाच्या सर्व अंगे सीमोल्लंघन सुरू असते. प्रसंगी संघर्ष उत्कर्षबिंदू गाठून परिपूर्ण होतो. विजयोन्मादाने गात्रे मोहरून जातात. असा हा काळ. रवरवात घेऊन जाणारा रावण नामोहरम झालेला असतो. पशु, पक्षी, कृषीधनातील खिल्लारे आणि कृषीवल आनंदलेला असतो. जीवनातील 'राम' रोमरोमात प्रकटतो. असा हा काळ. म्हणूनच प्रत्येकजण उत्साहाने अवतीभोवतीच्या निसर्गाचे, पाटपाण्याचे, शेतीभातीचे, घरअंगणाचे सुशोभिकरणात्मक व्यवस्थापन करू लागतो. भुलाबाई (महामाया, पार्वती) आणि सक्रुबा (शंकर) यांच्या अर्थात द्यावा पृथ्वीच्या किंवा मातृपितृ पदांच्या मीलनोत्सवातून बहरलेल्या नवसृष्टीचा हा उत्सव असतो. तो जीवन उजळतो. त्याचे प्रतीक म्हणजे 'दिवाळी' म्हणूनच दसरा-दिवाळी सणाला जीवन व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने खूपच महत्त्व आहे.

हस्त नक्षत्र महोत्सवाच्या निमित्ताने दसरा-दिवाळी दरम्यान 'हादगा' गीतांनी अंगणे बहरतात. गणेशपूजनानंतरचा हा प्रपंच व्यवस्थापनासाठी मांडलेला 'भोंडला विधी' होय. यात गौराई म्हणजे भुलाई ही लेकआणि सक्रुबा आमचा जावाई ही कौटुंबिक आणि सामाजिक सुफलीकरण परंपरा जागवली जाते. म्हणूनच भोंडल्यांच्या गाण्यात

ऐलमा पैलमा गणेश देवा

माझा खेळ मांडून दे करीन तुझी सेवा ॥

असे गाऱ्हाणे घातले जाते.

माझा खेळ मांडिला वेशीच्या दारी ॥

या वेशीवरल्या खेळाला गावकीचं घरंदाजपण लाभावं म्हणून मनुष्य मात्रांचा संघर्ष. हा खेळ आकाश पृथ्वीच्या लहरी सुफलीकरणावर अवलंबून असतो. म्हणूनच माणसाच्या क्रियाशीलतेला आणि कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय

समायोजनाला महत्त्व प्राप्त होते. निसर्गानं घायचं ते माणसाच्या हातांनी सुंदर करायचं! ह्या सुंदर मांडणीचा सण म्हणजे पारंपरिक दिवाळी सण होय.

शेतीभाती, बांधबंदिस्ती, पांदण पायवाटा, डोंगरगुरूवाटा आणि आता दळणवळणाच्या वाटा, रस्ते नीटनेटके करायचे. वीजवादळे, पर्जन्याचं थैमान यांनी हव्या वाटणाऱ्या आक्रमणातून; प्रसवलेल्या नवजीवनाचं नेटकं व्यवस्थापन करायचं!

दुधदुभत्याला सपार, वैरणकाडी यांची काळजी घ्यायची. दुग्धव्यवसायाचं नेटकं व्यवस्थापन करतांना दुभत्या जनावरांविषयी ओतप्रोत कृतज्ञता व्यक्त करायची म्हणून 'वसुबारस' साजरी करायची. 'वसु' म्हणजे पृथ्वी. तीच खरा 'आई'. तिचं प्रतीक म्हणून 'गाय'. आपण तिची, तिला लुचणारी लेकरं! त्यांचं आईच्या मांडीवरलं लडिवाळ निर्भय स्थैर्य अबाधित राहावं म्हणून ही कृतज्ञता गाय-गोन्हाच्या पूजेनं व्यक्त करायची! अशी वसुबारस गायगोठ्यात दिवाळीच्या प्रकाशात दिमाखदारपणे साजरी करायची.

आभाळमायेनं दिलेले दान, शिवकृपेने सांभाळण्यासाठी आरोग्य आणि धन या दोन्ही संपदांचं संरक्षण अतिमहत्त्वाचं आहे. 'धनत्रयोदशी' - 'शुभमं करोती कल्याणम्, आरोग्यम् धनसंपदा' ही प्रार्थना आपणास शिकविते. म्हणूनच धने आणि गुळासह भगवान धन्वंतरीचं पूजन; त्याचबरोबर धनधान्याच्या राशीचं पूजन करायचं. त्यासाठी सर्व प्रकारच्या दुरितांपासून स्वतःचं, घरादाराचं, समाजाचं, राष्ट्राचं सर्वप्रकारे आरोग्यरक्षण करण्यासाठी 'स्वच्छता अभियान' आणि 'आरोग्य अभियान' यशस्वी करण्याची प्रतिज्ञा करण्याचे प्रतीक म्हणजे 'धनतेरस' होय. अन्यथा आदिवासींच्या दिवाळी गीताप्रमाणे

**'पाच गायी पाच म्हशी । एवढा दुभता कोण खायी ।
नरसे येऊन घेऊन जाई । दे गं माई पळीभर त्याल ।
त्याल नही चावडीत जाय । चावडीत व्हाती निळी घोडी ।
लाथा मारी फडाफडी ।'**

असे दुरीत ओढवण्याची शक्यता? म्हणजे 'असेल तेव्हा दिवाळी, नसले की शिमगा' असे होईल.

'स्वच्छता अभियान' व 'आरोग्य अभियान' यशस्वी करूनच भगवान श्रीकृष्णांनी नरकासुराला कंठस्नान घातले. त्याचे स्मरण करून नरकचतुर्दशी आरोग्याचे आणि धनसंपदेचे दीप उजळीत; अभ्यंगस्नान करायचे. अभ्यंगस्नान

करतांना दीपोत्सवाची गीते म्हणायची-

**दिन दिन दिवाळी, गायी म्हशी ओवाळी
गायी म्हशी कुणाच्या, लक्ष्मणा रामाच्या
दिन दिन दिवाळी, गायी म्हशी ओवाळी
गायी म्हशी कुणाच्या, देवा कृष्णाच्या दिन दिवाळी...**

दिवे ओवाळायचे नक्रासुराला, दक्षिण दिशेला, यम दिशेला पिटाळायचे आणि घरादाराचे 'गोकुळ' निर्माण करण्याचा संकल्प करायचा. श्रीकृष्णाने नरकासुराचा नायनाट केला होता त्याची आठवण करायची.

येणाऱ्या अमावस्येला देखील भूत प्रेत पिशाच्च, दुरित, अनारोग्य, राक्षस, सैतन यांचं दर्शनही होणार नाही याची दक्षता म्हणून लक्ष दिव्यांची आरास मांडून; अंधारावर उजेडाची मात साधावयाची. न्याय, नीती, आरोग्य, सामंजस्य, प्रेम आणि चराचराचे ज्ञान उजळून, अज्ञान नाहिसे करायचे! म्हणूनच लोकबंध विष्णूंशी विवाहबद्ध झालेल्या पूर्ण सुखदायी लक्ष्मीचं पूजन दीपोत्सवाने करायचं. रामराज्य, बलिराज्य, कृष्णराज्य, पांडवराज्य आणायची. मनोकामना श्रीलक्ष्मीमातेकडे करायची.

बलिप्रतिपदेला ज्या बलिराजाने कृषीराजाने, ऋषी संस्कृतीने न्यायप्रिय, शुभकारक, आरोग्यवर्धक, सुबत्तापूर्ण ऐश्वर्य मिळवलं त्याचं व्यवस्थापन त्याच औदार्यानं करायचं. त्यासाठी 'नवी विट्ठी नवं राज्य' मांडायचं, नवा खेळ मांडायचा, नव्या वह्या नवे व्यवस्थापन करायचे. सर्व कल्याणाचे संकल्प शुभ स्वतिकाच्या रूपाने करायचे.

या नव्या व्यवस्थापनाची सुरुवात घराघरांना, घराण्यांना, समाजांना प्रेममयतेने जोडणाऱ्या भगिनी रूपांचा सन्मान तिच्या शुभेच्छा, शुभाशीर्वाद घेत करायचा. प्रेमसंस्काराने यम आणि यमीने मृत्यूलाही दूर साधण्याचे व्यवस्थापन जगासमोर आदर्शभूत केले. तेच कार्य तिजेच्या दिवशीही घडते. 'भाऊबीज' आणि 'भगिनी तीज' असे हे प्रतिकात्मक सण.

अध्यात्माच्या दृष्टीने परब्रह्माचं प्रत्यक्ष परिपूर्ण रूप म्हणजे निरपेक्ष प्रेम. सर्वाभूती प्रेम व्यक्त करणारा ऐश्वर्यपूर्ण सण म्हणजे दीपोत्सव. दीप हा ज्ञान, प्रेम, ऐश्वर्य आणि प्रसन्न पर्यावरणाचे प्रतीक होय. म्हणून दिवाळीतला अधिक सुप्रसन्न करणारा सण म्हणजे देव दिवाळी. कदाचित परब्रह्माने देवांवर सोपविलेले संपूर्ण सृष्टीच्या सुविहित संतुलनाचे, संरक्षणाचे आणि सुफलनाचे कार्य; दुःख,

दैन्य, दारिद्र्य, दुःकाळ, अनारोग्यकारक राक्षसांशी संग्राम करून; यशस्वीपणे पूर्ण करण्याचे सार्थक, कार्तिकी पौर्णिमेच्या देवदिवाळीने घडते.

या सर्व दीपावली पर्वाला 'दीपक' महत्त्वाचा. दिव्यांची आरास, दिव्यांनी ओवाळणी आणि दिव्यांनीच पूजन! खरोखरीच पहिली दीपावली कशी असेल? आदिमानवाला चकमकीतून अग्नीनारायणाचा साक्षात्कार झाला आणि भय, अंधार, अज्ञान नाहिसा करण्यासाठी आनंदाने त्याने दीपावलीची आरास मांडली असेल. तेव्हापासून धुनी, चूल प्रज्वलित झाली. जणू देवतांचे मुख अग्निरूपाने सन्मुख झाले आणि माणसाने कृतज्ञतेने यज्ञ मांडला. मनमानात ज्ञानदीप उजळत गेले. या अग्नीच्या साक्षीने अर्थात दीपज्योतीच्या साक्षीने त्याने अध्यात्म साधना अर्थात सत्चित आनंद लोकनिष्ठ केला. या त्याच्या ज्ञानात्मक गतिमानतेची साक्ष देणारा हा दीपोत्सव!

दिवाळी आली की 'रीण काढून सण' करायला माणूस धजावतो ते या संस्कारामुळेच! आनंदाच्या भरात आणि कृतज्ञता प्रदर्शनाच्या भरात; रंग, विद्युत रोषणाई, शोभेची दारू, नव्या दागिन्यांची आणि वस्त्रांची लयलूट करतांना माणूस बेभान होतो. त्यातच नवागत, नवविवाहित, नवी वास्तु यांची पहिली दिवाळी; नव्या व्यवसायांची पहिली दिवाळी साजरी करतांना; प्रसंगी तोल सुटतो. दिवाळसणातले सोयऱ्याधायऱ्यांचे आणि विष्णूस्वरूप, महादेवस्वरूप अशा जावईबापूंचे रुसवेफुगवे, रोषणाईचा अतिरेक, प्रदूषणाचा विचार न करता कानठळ्या बसविणारी शोभेची दारू, मानपान इ.इ. मधील विवेक हरवतांनाही दिसतो. सिनेदिवाळी, दृक्श्राव्य दिवाळी यांचाही अतिरेक होतो. या सर्व गोष्टी आनंदाची लयलूट करण्यासाठी आणि पर्यावरण, कृषीजीवन, आरोग्यरक्षण, राजकीय आणि सामाजिक सुशासन, न्याय यांविषयी प्रेमपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी असतील तर; तोल सुटता कामा नये, विवेक ढळता कामा नये! तुळशीच्या विवाहापासून, प्रतिकात्मतेने कौटुंबिक पायावर उभी असलेली, निसर्ग आणि कृषीप्रधान संस्कृती; कृतज्ञतेने पुढच्या पिढ्यांकडे सुपूर्द करण्यासाठी; मनमानात दीपावलीची ज्ञानमय आरास मांडली पाहिजे तरच

दिन दिन दिवाळी, गायी म्हशी ओवाळी

गायी म्हशी कृष्णाच्या, गाई म्हशी रामाच्या

या श्रद्धेने नवजीवनाचे स्वागत करता येईल.

संत वचनांची मात

'संत वचनांची मात' हे शीर्षक असलेली ग्रंथ मांडणी, आपणासमोर येत आहे. 'संत वचनांची मात' मधील 'मात' उलगडून सांगण्याची जबाबदारी ओघानेच आली. 'संत वाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा' या गंधर्ववेद प्रकाशित ग्रंथाच्या प्रकाशनानंतर संत वाङ्मयाचा आशय समजून घेतांना 'संत वचनांची मात' उलगडली पाहिजे; असे तीव्रतेने वाटले. 'मात' लेखनाचा प्रपंच त्यासाठीच आहे.

मध्ययुगीन संतांनी विपुल वाङ्मयनिर्मिती केली आहे. ही वाङ्मयनिर्मिती प्रामुख्याने अभंग, ओवी, पदे, गवळणी, विराणी, भूपाळ्या, चरित्रे, आरत्या, कूटरचना या रचनाप्रकारांत आहे. खरे तर ही सर्व रचना 'अभंग' किंवा 'ओवी' या खास मराठमोळ्या लोकछंदात आहे. संतांनी आपल्या वाङ्मयनिर्मितीसाठी 'लोकछंद' निवडला; तशीच मराठी लोकभाषा निवडली; हेही लक्षात घ्यायला हवे. आता येथे प्रश्न असा पडतो; 'संत' हा शब्द आला केव्हां आणि कोठून? कोणासाठी? संत आणि लोक यांचा संबंध काय? या संतमंडळींचे वाङ्मय विचारात घ्यायचे असेल तर, त्या वाङ्मयाचे आशयबीज कोणते? या प्रश्नांचा स्पष्ट असा विचार अभिप्रेत आहे. हे करणे आवश्यक आहे; याचे मुख्य कारण संत-वाङ्मय हा बृहनमहाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचा कणा असल्याचे, प्रत्यही अनुभवास येते. महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे; असे अभिनिवेशाने सांगितले जाते. महाराष्ट्र लोकधर्म अर्थात 'महाराष्ट्रधर्म' संतांनी विकसित केला. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत संतांचा मोठा वाटा आहे.

१. 'संत' पदाची प्राचीन परंपरा :-

'संत' या शब्दाविषयी 'सकलसंतगाथा' संपादित करतांना प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी यांनी नोंदविलेली माहिती महत्त्वाची आणि स्वीकार्य वाटते. त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे असे-

(१) प्राचीन भारतीय साहित्यात 'संत' या शब्दाचा निरनिराळ्या प्रकारे वापर झाला आहे. उदा. ऋग्वेद आणि उपनिषद वाङ्मयात 'संत' या शब्दाचा 'एकमेवाद्वितीय परमात्मतत्त्व' असा अर्थ सूचित केलेला दिसतो.

(२) 'अस्' म्हणजे होणे, या धातूपासून 'होणारा', 'असणारा', तो 'सन्' आणि सन् चे अनेकवचन संत होय. 'संत' म्हणजे अखंडपणे अविकृत स्वरूपात अनुभवाला येणारे ते 'सत्' होय.

(३) संतत्व हे मानवी जीवनातही आढळून येणारे उदात्त लक्षण असल्याचे 'आचारलक्षणे धर्मः संतश्चाचार लक्षणः' असे रामायण-महाभारतात सूचित केले आहे.

(४) ज्ञानी, भक्त, स्थितप्रज्ञ यांची गीता व भागवतात केलेली चर्चा, संतलक्षणेच होत. गीतेत 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येत्प्रयुज्यते (१७.१६) या शब्दात 'संत' या शब्दाची मानवी जीवनाला अनुलक्षून व्याख्या केलेली आहे.

(५) भर्तृहरीने, 'सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगः' अशी संत पदाची व्याख्या केली आहे. एकूण संत या शब्दाचा वापर वारकरी संप्रदाय किंवा भागवत संप्रदायाच्या पूर्वीपासून होत होता. वैष्णव, भागवत किंवा वारकरी परंपरेत, 'संत' या पदाला वैशिष्ट्यपूर्ण किंवा विवक्षित असा अर्थ प्राप्त झाला.

भारतीय प्राचीनतम परंपरेचा विचार केला तर ब्रह्ममानस-पुत्र म्हणून ज्यांचे वर्णन प्राचीन ग्रंथात आढळते; त्यानुसार सनक, सनंदन, सनत, सनातन या चार कुमार ऋषींपासून ही संतपरंपरा आली आहे; असे दिसते. याचा स्पष्ट अर्थ 'संत' या शब्दाची आणि विभूतिमत्त्वाच्या संकल्पनेची परंपरा अति प्राचीन आहे. ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिदेवांपासून जगतचालन कार्यात, परमात्मतत्त्वाचा. थेट आविष्कार आपल्या आचार-विचारातून घडविणारी सर्व विभूतिमत्त्वे संत म्हणून प्रकटलेली आहेत. परमात्मा, परब्रह्म, कैवल्य, अनंत, कृष्ण, शिव, महाशून्य या नावांनी ओळखले जाणारे 'सत् चिद् आनंद' स्वरूप असे, 'अस्' अर्थात असणे, होणे, अस्तित्वात असणारे तत्त्व, निर्गुण, निराकार आणि निर्विकार, असे हे अस्तित्व आहे. अनंत अर्थात असंख्य ब्रह्मांडे ही त्या अस्तित्वाला झालेल्या अहंकारातून, महत्त्वाच्या आधारे महाशक्तींच्या योगे, पंचमहाभूतात्मकतेने सगुण, साकार आणि सविकार अशा रूप स्वरूपात प्रकटली आहेत. ह्या ब्रह्मांडात अर्थात जगतात निर्माण झालेली जड आणि

चेतन अस्तित्वे, अर्थात चर आणि अचर अस्तित्व लाभलेली रूपे, त्या परब्रह्माचीच अंशात्मक रूपे होत. प्रत्येक रूपाला, प्राप्त रूप अवस्थेप्रमाणे, जगतात जीव म्हणून बद्धतेने जगावे लागते. त्या बद्धतेत, त्या सगुण रूपाला, आपण परमात्मस्वरूप असल्याचा, बद्धतेमुळे आलेल्या अहंकारवश अवस्थेत, विसर पडतो. ह्या विसर पडल्याने तो विकारवश होऊन; दुःख भोगू लागतो. एवढेच नव्हे तर; हे जगत दुःखानेच भरले आहे. यांत अपेक्षापूर्तीने होणारे सुख किंवा आनंदही, पुढील दुःखालाच कारणीभूत असल्याची, सतत जाणीव होते. रूप अवस्थेत मर्त्यपण अधिकच क्लेशदायक वाटू लागते. या बद्धतेतून मुक्तता व्हावी असे जीवाला वाटू लागते. जीवाचे शिवरूप होणे हेच कल्याणप्रद होय, असे जाणवू लागते. त्यासाठी शिव स्मरणाची आवश्यकता वाटू लागते. या भवसागरातून अर्थात जगताच्या बद्धतेतून सुटण्याचा मार्ग जीव शोधू लागतो. जगतातील सर्वच रूपांची हीच अवस्था असते. वासनायुक्त नरदेहाला प्राप्त अलौकिक अशा मनशक्तीमुळे जगतातील अन्य अस्तित्व रूपांपेक्षा, माणसाला जीवनमुक्ततेची आस अधिक तीव्रतेने लागते. बद्धता सुटत नाही आणि शाश्वत जीवनमुक्तता लाभत नाही. ही नरदेहाची अवस्था खरेतर त्याच 'परमात्म' तत्त्वाची असते. जीवाच्या ठिकाणी त्याचेच अंश असे आत्मतत्त्व जिवात्मा आणि शिवात्मा अशा द्विविधत्वाने प्रकटलेले असते. माणसातील ही द्विविधता आणि मुळात असलेली एकात्मता, ज्या विभूतिमत्त्वांनी, स्मरण, चिंतन, अभ्यासाने ज्ञानात्मक अवस्थेस नेली; ती विभूतिमत्त्वे, सर्वाभूती सहानुभूतीपूर्वक, समदृष्टीने सर्वकल्याणासाठी आपले अस्तित्त्व परमात्मतत्त्वरूप, अलिप्त, निर्विकार अवस्थेस नेऊन; जनोद्धारासाठी किंवा लोककल्याणासाठी कार्यरत होतात. सनक, सनंदन, सनत आणि सनातन या विभूतिमत्त्वाची परंपरा अशी 'ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रिती' प्रमाणे कार्यरत असते. जगद्गुरू संत तुकारामांनी 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' अशी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे. प्राचीनतम परंपरेनुसार ऋषी, मुनी, तपस्वी, योगी, सिद्ध अशा प्रकारचे सर्व विरागी साधू यांना 'संत' म्हणण्याची परंपरा निर्माण झाली आहे. 'साथूसंत' असे सहजपणे म्हणण्याची प्रथा, लोकसागरात निर्माण झाली आहे. 'संत' या पदाची संकल्पना अशी संस्कृतीच्या प्रारंभापासून दृढ झाली आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. हे पाहाता 'संत' हा शब्द, पद, अवस्था, भारतीय परंपरेतील सनातनपणे सर्वमान्य अशी अवस्था आहे.

२. मध्ययुगीन संत संकल्पना व परंपरा :-

ब्रह्म- महाराष्ट्रात, मध्ययुगात, अर्थात् १२-१३ व्या शतकांपासून आंग्लकालापर्यंत 'संत' या शब्दाला विवक्षित अर्थ प्राप्त झाला. हाच अर्थ आता रूढ झाला आहे. नाथसंप्रदायातील श्री गोरक्षनाथ-गहिनीनाथ यांच्यापासूनच हळूहळू अनेकविधा भक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले. श्री गोरक्षनाथांनी पंचमकारांना उदात्त अर्थ प्रदान करून; भक्तिमार्गाकडे लोकांना वळविण्याचा प्रयत्न केला. संत निवृत्तीनाथांनी भक्तिसंप्रदायाचे एकप्रकारे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी संत श्री ज्ञानेश्वरांना श्रीमद्भगवद्गीतेवर भाष्य करून; संसारप्रपंचातील कर्मपरतेला प्रेमरूपा भक्तिसाधनेची जोड देण्यासाठी प्रवृत्त केले. श्री संत ज्ञानेश्वरांनी भक्तिमार्गाला भावार्थदीपिकेच्या सहाय्याने पायाभूत भूमिका तयार केली. नारदीय भक्तिसूत्रे आणि नवविधा तथा अनेकविधा सगुण भक्तिसाधनेला मान्यता मिळाली. श्री संत नामदेव या भक्तिमार्गाचे परंपरागत पायिक होते. नामदेवांना या नाथसंप्रदायातून आलेल्या सिद्धनाथांच्या योगाने बळ मिळाले. उपनिषदे, श्रीमद्भागवत आणि श्रीमद्भगवद्गीता यांच्या रूपाने, तत्त्वज्ञानात्मक प्रस्थान लाभले. शिवाद्वैताकडून नकळत राधाकृष्ण भक्तिसाधनेतून वैष्णवांचा भक्तिमार्ग प्रशस्त झाला. आत्मा-परमात्मा, जीव-शिव, शिव-शक्ती किंवा शिवा, ब्रह्म-माया, राधा-कृष्ण यांच्या अद्वैतांची परंपरा राधा-कृष्ण अद्वैतात समावेशित होऊन; ज्ञान आणि भक्ती यांची एकरूपता साधण्याचा, सहजसुलभ असा भक्तियोगमार्ग प्रशस्त झाला. या प्रक्रियेत 'नाथ' हे नामाभिधान जाऊन 'संत' हे नाव वैष्णव भक्तीमार्गी विभूतिमत्त्वांना प्राप्त झाले. श्री ज्ञानदेवांनी स्वतः गीतेच्या ९ व्या अध्यायावर प्रवचन करतांना, भक्तीचे व्रत घेतलेले, कीर्तनादि भक्तीचा सायास करणारे, भगवंताला, अर्थात् ब्रह्माविष्णूमहेश अशा त्रिदेवांना एकत्रितपणे श्रीकृष्ण रूपात पाहून; श्रीकृष्णाला अर्थात विष्णूतत्त्वाला, सर्वाभूती पाहून; नमन भक्तीने त्यांची उपासना करणाऱ्यांना 'संत' अशी संज्ञा वापरली आहे. 'समत्वं योग उच्चते' या सूत्राचे 'विष्णूमय जग' या समत्व दृष्टीने जगताकडे पाहून; सर्वांसाठी भक्तिमार्गाचे द्वार खुल्या करणाऱ्या विभूतींना 'संत' म्हटले आहे. त्यामुळे भक्तीमार्गे जाणारे साधक भक्त, गुरु, सद्गुरु सर्वांसाठी अर्थात वैष्णवपदी पोचलेल्या विभूतिमत्त्वांसाठी 'संत' हा शब्द योजला आहे. एवढेच नव्हे तर भगवद्गीतेवरील व्याख्यान ऐकण्यासाठी उत्कंठित झालेल्या श्रोत्यांनाही श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'संत' असेच म्हटले

आहे. याच दृष्टीने संत ज्ञानेश्वर म्हणतात-

ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही । संत वोळगावेति आम्ही ।

हें पढविलीं जी स्वामी । निवृत्तिदेवी ॥ ज्ञा.अ. १२-२४७ ॥

आणि माझे तंव आघवे । ग्रथन येणेचि भावे ।

जे तुम्ही संती होआवे । सन्मुख सदा ॥ ज्ञा.अ. १३-३२८ ॥

पंढरपुरात भक्तिमार्गाची सिद्धता घडविणारे श्रीकृष्ण तत्त्वाचे सगुण साकार रूप श्री विठ्ठलमूर्तीच्या रूपाने उभे होते. श्रीपूर अर्थात आजच्या श्रीगोंद्यातून; अद्वैत स्वरूप सिद्ध असे पांडुरंग, सेवेतच विष्णूतत्त्व अनुभवणाऱ्या, पुंडलिकासाठी पंढरपुरात स्थिरावले होते. या सगुणरूपाचे दर्शन वारंवार प्रतिवर्षी घेण्याची प्रथा श्री कलियुगात हजारो वर्षांपासून घेण्याची प्रथा म्हणून अर्थात 'वारी' सुरू होती. संन्यास मार्ग सोडून; गृहस्थाश्रम स्वीकारून; भक्तियोगे, ज्ञानोत्तर भक्ती करण्याच्या परंपरेचा अनुसार चारी भावंडांच्या वडिलांना अर्थात श्री विठ्ठलस्वामी आणि श्री रुक्मिणीदेवी यांनी अनुसरला होता. संत नामदेवांच्या घराण्यातही ही प्रथा होती. स्वाभाविकपणे या पांडुरंग भक्तिमार्गाला या नामदेव-ज्ञानदेव या संतद्वयांच्या गृहस्थाश्रमी अशा घराण्यांची परंपरा; या गोष्टीने पाठबळ मिळाले. 'महायोगपीठे तटे भीमरथ्या' 'परब्रह्मलिंगम' अशा सगुण रूपाच्या भक्तीला चालना मिळाली. या परंपरेचे धुरिणत्व करणाऱ्या भक्तविभूतिमत्त्वांना 'संत' हे नाव चिकटले. ज्ञानोत्तर भक्तीपूर्वक, नेटाने प्रपंचातील सर्व कर्म निर्विकारपणे अनुसरत, आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार साधणारे; सर्व सिद्ध धुरिणांना 'संत' हे नाव लावले जाऊ लागले. नामदेवांनी अशा संतांचे वर्णन करतांना 'ब्रह्ममूर्ती संत । जर्गी अवतरले । उद्धारावया आले । दीन जना' असा सूत्ररूपाने 'संत' विभूतिमत्त्वाचा परिचय करून दिला आहे. संत रामदासांनी, 'संत' पदाला पोचलेले विभूतिमत्त्व ओळखण्याची किल्ली सांगितली- 'संतसंगे ब्रह्मपद वोळखावे । विवेके पावावे निरंजना ॥'. नाथसांप्रदायिक स्वतःला सिद्ध, अवधूत असे म्हणवून घेत असले किंवा महानुभावियांमध्ये सत्पुरुषास 'महात्मा' असे म्हटले असले; तरी या नावांमागील संकल्पना संतत्त्वाचीच आहे. हे सगळे खरे असले; तरी श्री निवृत्तीनाथ, श्री नामदेव यांच्यापासून; विठ्ठल अर्थात पांडुरंग किंवा श्रीकृष्ण, श्रीराम यांच्या सगुणोपासना करून; ज्ञानोत्तर भक्ती साधत सर्व कल्याणात्मक भूमिका घेऊन; आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधणाऱ्या वैष्णव सत्पुरुषांना संत म्हटले जाते. महाराष्ट्रप्रमाणेच

उत्तर भारतातही वैष्णव संप्रदाय उदयास आला. 'विठ्ठल' या क्षेत्रिय दैवताऐवजी राम आणि कृष्ण या विष्णूअवतारांना भजणाच्या सत्भक्त विभूतिमत्त्वांनाही महाराष्ट्रातील मंडळी, संत म्हणूनच संबोधतात. दक्षिणेत श्री व्यंकटेश स्वरूपात अर्थात बालाजी स्वरूपातही विष्णूभक्ती केली जाते. काही सूफी सांप्रदायिकदेखील विष्णूभक्त किंवा रामभक्त म्हणून पुढे आलेले दिसतात. त्यांनाही या वैष्णव संतमेळ्यात गोवले जाते. महाराष्ट्रातील रामदासी संप्रदाय हा रामभक्तीच्या मार्गे वैष्णव संप्रदायच होय. म्हणूनच श्रीसमर्थ रामदासांनाही 'संत' म्हटले जाते. त्याच संप्रदायातील अभंग, पदे, आरत्या रचणारांनाही 'संत' म्हटले जाते. अलिकडील काळात महाराष्ट्रात श्री साईनाथ, श्री गजानन महाराज, श्री अक्कलकोट स्वामी आदि सिद्ध, साधू, अवलिया यांनाही संत म्हटले जाते. या दृष्टीने पाहता 'संत' हा शब्द मध्ययुगातील भागवत किंवा वारकरी पंथापुरता सीमित न राहता सनातनपणे चालत आलेल्या संत शब्दाच्या अर्थाचे रूप घेत आहे.

३. मध्ययुगीन संतांची वैशिष्ट्ये :-

संतवाङ्मय, संतवाणी, संतगाथा असे शब्द वापरतांना मात्र 'संत' हा शब्द पुन्हा मध्ययुगातील विवक्षित अर्थ धारण करतो. या परिप्रेक्षातील संतांची काही ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

(१) विष्णुभक्ती - यात श्रीविठ्ठल, श्रीराम आणि श्रीकृष्ण या सगुण रूपांची भक्ती येते.

(२) वेद प्रामाण्य मानणे.

(३) नारदीय परंपरेने राधाभावे भक्तियोगसाधना करणे. यांत नवविधा, अनेकविधा आदि भक्तीप्रकार मोडतात.

(४) अपवाद वगळता भगवी पताका घेऊन पंढरीची चारी करणे, एकादशी व्रत करणे, टिळे, माळा, चिपळ्या, अष्टगंध, तुळशीमाळ घालणे, पूर्ण शाकाहार करणे आदि. भागवत किंवा वारकरी सांप्रदायिक पेहेराव आणि कर्मकांड पाळणे. नामभक्ती आणि हरिपाठ नित्यनेमाने करणे इ.

(५) श्रीमद् भागवत, भगवद्गीता, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे यांचे प्रामाण्य मानणे. त्याचबरोबर विविध पुराणे आणि रामायण व महाभारत यांचा आधार भक्तिसाधनेत घेणे. श्री ज्ञानेश्वरी, श्री तुकारामगाथा, श्री एकनाथ महाराजकृत भागवत यांना प्रमाण मानून भक्तिव्यवहार करणे.

(६) अभंगरचना, पदे, गवळणी, भूपाळ्या, कूटे, रूपके, भारुडे, आरत्या अशा प्रकारची वाङ्मयनिर्मिती करणे.

(७) अपवाद वगळता (चार भावंडे, रामदास इ.) प्रपंचात राहून परमार्थ करणे. भक्तिभावनेने साधना करित प्रपंच यातायात केवळ कर्तव्यभावनेने, सर्वाभूती परमेश्वर पाहात करणे. ज्ञानोत्तर भक्तिसाधना करणे.

(८) प्रपंचात राहून, सगुणोपासना करित निर्गुणाच्या शाश्वत अस्तित्वाचा आनंद घेण्याची साधना करणे.

(९) आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधण्यासाठी सेवा, प्रेम, सहिष्णुता आणि स्थितप्रज्ञतापूर्वक स्वतः कर्म करित लोकांस प्रबोधन करणे.

(१०) विष्णूभक्तीद्वारे ज्ञान आणि वैराग्य प्राप्ती करून; देही राहून विदेही होण्याचा योग, नामभक्तीने साधण्यासाठी; सद्गुरूकृपा संपादन करून, सद्गुरूंना विष्णुरूपात अर्थात परब्रह्मस्वरूपात अनुभवण्याची साधना करणे.

ही सर्व वैशिष्ट्ये संत मालिकेत पाहावयास मिळतात. त्यांचा परंपरेने श्रद्धापूर्वक अनुसार भागवत तथा वारकरी संप्रदायात तसेच अन्य वैष्णव संप्रदायात पाहावयास मिळतो. संतमालिकेतील संतांचे आणखी एक वैशिष्ट्य जाणवते; ते म्हणजे, समाधीयोगाचे, ज्ञानयोगाचे, अष्टांगयोगाचे, राजयोगाचे, हटयोगाचे असे जे योगमार्ग म्हणून योगनामे सांगितली जातात; त्या योगविज्ञानाचा उत्तम अभ्यास संतांनी सद्गुरूकृपेने केलेला असावा. संतांची गुरूपरंपरा त्या दृष्टीने पाहावी लागते. योगमार्गाचा अभ्यास असल्यामुळेच भक्तियोगाला ज्ञानयोगाचे स्वरूप देण्यात, नारदीय परंपरेनुसार संत यशस्वी झाले आहेत.

४. ऋषीपरंपरा आणि मध्ययुगीन संतपरंपरा वेगळेपण :-

प्राचीन ऋषीपरंपरा आणि मध्ययुगीन संतमालिका यांतील विभूतिमत्त्वात काही वेगळेपणा आणि साम्य आढळते. त्यातील साम्यांचा विचार केला तर

(१) विवाहादि संस्कारांसह संसारप्रपंच अनुसरणे. (त्यात काही अपवाद आहेत.)

(२) ऋषी हा शब्द प्रतिभासंपन्न कवींनाही वापरलेला दिसतो. संतांनीही काव्यरचना केली.

(३) गुरूपरंपरा आहे.

(४) चराचराच्या कल्याणाचे आणि प्रामुख्याने मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर आहे. अर्थात आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार हेच ध्येय.

(५) वेदान्त अर्थात अद्वैतज्ञान त्यामुळे समदृष्टीने, निरासक्त, निरपेक्ष लोकव्यवहार दोहोंमध्ये पाहावयास मिळतो.

वेगळेपणाचा विचार करू लागले तर

(१) ऋषींनी गुरुकुले स्थापन केली तर संतांनी गुरुपरंपरा भागवत संप्रदायात अनुसरली.

(२) ऋषी हे अध्यात्मनिष्ठ, भौतिक व समाज वैज्ञानिक होते. त्यांनी भौतिकविज्ञान, धनुर्वेद, कृषीविज्ञान, आयुर्वेद, रसायनविज्ञान, ज्योतिर्वेद, कालगणना आदि वैज्ञानिक शोध लावून त्यांचे सर्वकल्याणासाठीचे उपयोजन केले. त्याचबरोबर सामाजिकशास्त्रे, योगशास्त्र, न्यायशास्त्र, दैवतशास्त्र, नीतीशास्त्र, इतिहासपुराणे यांची रचना करून; विनियोग केला. त्यांनी वेद, ब्राह्मणे, अरण्यके, उपनिषदे, षट्शास्त्रे, स्मृती, पुराणे, आर्ष महाकाव्ये यांची रचना करून मानवी सनातन संस्कृतीचे मंडण केले. ही करीत असतांना जीवनमुक्तीचा मार्ग स्वतःसाठी आणि सर्वांसाठी मांडण्याचा प्रयत्न केला. संतांनी ऋषींचे ज्ञान मानवी कल्याणासाठी कसे वापरता येईल, याचा अध्यात्मनिष्ठ प्रबोध करून; प्रेमरूपा भक्तिमार्ग प्रापंचिकांसाठी सुलभ करून; आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधण्याचा खटाटोप केला. प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घातली.

भारतीय दैवतकथाशास्त्राप्रमाणे लोकधारणा करणे आणि लोकपालन संगोपन करणे हे विष्णूतत्त्व होय. ऋषी आणि संत यांनी याच वैष्णवमार्गाचे अनुसरण केले. जगद्गुरू संत तुकाराम महाराज यांनी संतकार्याचे स्पष्ट ध्येय अभंगातून मांडले आहे -

आम्ही वैकुंठवासी । आलों याचि कारणासी ।

बोलिले जे ऋषी । साच भावें वर्ताया ॥१॥

झाडूं संतांचे मारग । आडरानें भरले जग ।

उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवूं ॥२॥

अर्थ लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें ।

विषयलोभी मन । साधन हें बुडविलें ॥३॥

पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा ।

तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंद ॥४॥

(सकलसंतगाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, श्री तुकारामांची अभंगगाथा, अ.क्र. २३६)

५. मध्ययुगीन संतांचे कार्य आणि काव्य :-

मध्ययुगीन संतांनी स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, भारतीय सनातन ज्ञानविज्ञान परंपरेला, उजाळा देत. अध्यात्मनिष्ठेने आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार करण्याचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून; वैष्णवधर्माचे पालन, संप्रदायामार्गे केले, हे स्पष्ट आहे. परिस्थिती प्राप्त जीवनात संसारप्रपंचात गुरफटलेल्या, स्वार्थाध झालेल्या समाजाला, प्रेमपूर्वक, प्रेममूलक असा भक्तिमार्ग दाखवून जीवनाचे सार्थक साधण्याचा मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी, प्रबोधक अशा वचनांतून, स्वानुभवासह, सोदाहरण प्रबोध करावयाचा असे स्पष्ट लक्ष्य ठेवले. प्रपंचात राहून; प्रपंचावर 'मात' करीत; परमार्थसाधना करून; शाश्वत सुख कसे प्राप्त करता येते; याचे संतांनी मार्गदर्शन केले.

संतांनी केलेल्या अभंग, ओवी, पदे, भारुडे, कूटे, आरत्या आदि प्रकारच्या रचना ही अध्यात्मनिष्ठ जीवनसाधनेचा मार्ग प्रशस्त करणारी कविता आहे. भक्तिरसाने अर्थात सद्चिदानंद स्वरूपाच्या प्रेमाने ओथंबलेली ही कविता, ऐहिक आणि पारलौकिक अर्थात मर्त्य आणि अमर्त्य किंवा शाश्वत जीवनाचे रहस्य सांगते. ही कविता दोन्ही जीवनात अर्थात पूर्वपक्ष असा संसारप्रपंच आणि उत्तरपक्ष अशी अध्यात्मसाधना, यशस्वी करण्यासाठी, आत्मा-परमात्मा, जीव आणि शिव यांच्या अनुबंधात्मक एकात्मतेचे गुह्य उलगडते. संतांच्या वचनांची ही 'मात' उलगडण्याचा प्रयत्न, सोदाहरण स्वरूपात आपणास करावयाचा आहे. हे करीत असतांना 'मात' म्हणजे नेमके काय हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

६. संत वचनांची 'मात' :-

नितीन प्रकाशन, पुणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या, वि. शं. ठकार कृत, 'पर्याय शब्दकोश', या कोशात 'मात' या शब्दाचे पर्याय दिलेले आहेत त्यानुसार; मात करणे - विजय मिळविणे, जिंकणे, यश मिळवणे असे अर्थ दिले आहेत. तर मात होणे - पराभव होणे, अपयश मिळणे असे शब्दार्थ दिले आहेत. या दोन्ही प्रकारच्या शब्द वापरामध्ये 'परिणाम' वर्णन, यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. मात्र 'मात' या शब्दाने केवळ झालेला परिणाम वर्णित होत नाही; तर हा परिणाम 'का?' आणि 'कसा?' घडला; परिणामामागील गुह्य किंवा रहस्य कोणते? असाही अर्थ सूचित होतो. त्या दृष्टीने याच

शब्दकोशात मात करणे/होणे - परिहार करणे किंवा शंकानिरसन, रहस्यउकल, गुह्यकथन, कारण, निवेदन करून; परिणाम वर्णन अपेक्षित आहे. 'मात' या मराठी शब्दाचे - प्रो. एम. के. देशपांडे यांच्या Marathi English Dictionary मध्ये - मात म्हणजे Surpassing, आणि परिहार किंवा मात म्हणजे Clearingaway of difficulties, Averting, Healing असे अर्थ दिले आहेत. या समग्र अर्थछटांसह 'संतांच्या वचनांची मात' या ग्रंथशीर्षातील 'मात' हा शब्द, शब्दांच्या पलिकडे जाऊन; अर्थप्रतीती घडवितो. अगदी सरळ, सोप्या शब्दात सांगायचे तर 'संत वचनांची मात' म्हणजे 'संत वचनांतील गुह्यार्थ' होय.

६.१ 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती' ह्याचा विचार करू लागले तर संतांना जगाचे म्हणजे 'कोणाचे' आणि 'का?' कल्याण साधायचे आहे? 'कल्याण' म्हणजे तरी नेमके काय? या प्रश्नांची उत्तरे शोधावयास हवीत. 'जगाचे' याचा स्पष्ट अर्थ या जगतातील 'लोक'चे, अर्थात मनुष्यमात्रांसह सर्व भूतमात्रांचे, अर्थात चर आणि अचर सृष्टीचे, असा अर्थ घेणे क्रमप्राप्त आहे. कारण

'विष्णूमय जग । वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम । अमंगळ ॥

कोणाची जीवाचा । न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर । पूजनाचे ॥'

अशी प्रेमरूपा भक्तीमार्गे जाणाऱ्या वैष्णव संतांची धारणा आहे. म्हणजे जगाचे याचा स्पष्ट अर्थ माणसांचे आणि अनुषंगाने समस्त जगाचे म्हणजे भूतमात्रांचे असा विचार प्रमुख ठरतो. याचे कारण कोणते? समस्त भूतमात्रांत, माणसाला मिळालेले रूप, अर्थात वासनामयी सगुण नरदेहाचे वैशिष्ट्यपूर्ण वेगळेपण म्हणजे, माणसाला मिळालेली मनशक्ती होय. मनशक्तीत अवलोकन, निरीक्षण, स्मृती, कल्पना, प्रज्ञा, प्रतिभा, सौंदर्यदृष्टी, विवेक अशा शक्तींचा समावेश एकवटलेला आहे. या शक्तीमुळे माणूस आपले वेगळेपण सिद्ध करतो. माणसाने आपल्या मनशक्तीच्या योगाने माणूसकेंद्रित अशी विश्वाची उकल केली. शक्तींचे संघटन आणि पुनर्रचना किंवा व्यवस्था करून; मानवाच्या समग्र अशा सुखसमाधानासाठी; ऐहिक आणि अध्यात्मिक अशी कल्पित संस्कृतिसारणी निर्माण करून; पारंपरिक केली. हे सारणी निर्मितीचे कार्य ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, लेखक, कलावंत अशा समाजधुरिणांनी केले. मानवाच्या सामूहिक जीवनाला नियमित आणि

व्यवस्थापित करण्याचे कार्य केले. सर्वकल्याणाचा उद्देश या निर्मितीमागे आहे हे खरे असले; तरी माणसाच्या मनशक्तीबरोबरच त्याची प्राणीप्रवृत्ती ही माणसाचा अविभाज्य घटक आहे. माणसाची प्राणीप्रवृत्ती ही, वासनादेहाशी, स्वकेंद्रिततेने, कार्यरत होते. तर त्यानेच निर्माण केलेली संस्कृती सारणी ही मानवसमूह आणि चरअचर सृष्टीशी अनुबंधित असते. यामुळे व्यक्तिगत पातळीवरील स्वैर अशी प्राणीप्रवृत्ती आणि संस्कृती यांत नेहमीच संघर्ष होतो. त्यामुळे माणसामध्ये प्रकृती, संस्कृती आणि विकृती अशा त्रिविध प्रकटीकरणाचे दर्शन घडते. माणसाचे जगणे निसर्ग अर्थात प्रकृती आणि त्यानेच निर्माण केलेली संस्कृती, या दोन्हीत बद्ध असते. हेच त्याचे जगतातील अन्य जीवांच्या तुलनेत मोठ्या फरकाने वेगळेपण होय.

६.२ सनातन परंपरेने 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या महावाक्याप्रमाणे परमात्माच सर्व भूतमात्रांच्या रूपाने नटला आहे. परमात्म्याला झालेल्या अहंकारवशतेने तो स्वतःच (परमात्मा, परब्रह्म, अनंत, महाशून्य, कैवल्य इ.) स्वतःला जाणून घेण्यासाठी हा खेळ खेळतो आहे. परमात्मा अर्थात शिवात्मा, हा तर शाश्वत, निर्गुण, निराकार आणि निर्विकार आहे. प्रत्येक रूप हे त्याचेच रूप असेल; तर सगुण, साकार, सविकार अशा जीवाच्या ठिकाणी तो शिवात्माच वास करीत आहे. पंचभौतिक अस्तित्वामुळे सगुण, साकार, सविकार अशा वासनादेहाच्या रूपाने; तो शिवात्माच जीवात्मा होऊन वावरत आहे. माणसाने या आपल्या जीवात्मा रूपात वासनादेहाच्या प्रवृत्तीनुसार आणि स्वनिर्मित संस्कृतीच्या सारणीत बद्धपणे जगण्यास भाग पाडले आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, परब्रह्मस्वरूप शिवात्मा हाच जीवात्मा रूपाने जीवाच्या ठिकाणी वावरतो आहे. जगताचे ठिकाणी जीवात्म्यास जीव म्हणून वर उल्लेखिल्याप्रमाणे द्विविधत-हेने बद्ध स्वरूपात, स्वकेंद्रिततेने जगणे वाट्याला आले आहे. मानवी समाजात सामूहिकतेने जगतांना, सगुण वासनादेह, विकारीपणाने स्वकेंद्रित जगण्याचा, प्रयत्न करतो. बद्धतेत जगणाऱ्या जीवाच्या नरदेहात जीवात्मा रूपाने शिवात्माच वास करीत असतो. बद्धतेत जतगणारा जीवात्मा अहंकारवश होऊन; समूहात जगतांना स्वार्थांध होऊन; प्रपंचात भोग भोगण्यात आणि समूहातील स्पर्धा, असूया, राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, द्वेष आदींच्या आहारी जाऊन; सुख समाधान शोधण्याचा सतत प्रयत्न करतो. प्रपंचात अपेक्षापूर्तीचे तात्कालिक समाधान, आनंद, प्रतिष्ठा यांनी तो

साफल्याचे सुख मिळवतोही. तथापि त्याच्यातील आशा त्याला हावरे बनविते आणि क्षणकाल लाभलेल्या सुखाला पारखा होऊन; तो ईर्ष्याच्या आहारी जात, वासनाभोगात अधिकाधिक अडकत जातो. आशा आणि भोग यांची शृंखला संपतच नाही. जीवाला सतत दुःखाचाच अनुभव येऊ लागतो. जेव्हा दुःखाचा, अपयशाचा, वैफल्याचा अनुभव येतो तेव्हा जीवाला हे वासनाभोग व्यर्थ आहेत, असे वाटते. त्याच्यातील शिवात्मा जागृतही होतो. सर्व वासनाभोग टाकून, शाश्वत सुखासाठी साधना करण्याचेही त्याच्या मनी येते. परंतु दुसऱ्याच क्षणी त्याची ही विरक्ती, स्मशान वैराग्याप्रमाणे नाहिशी होते आणि तो पुन्हा बद्धतेतच ईर्ष्येने पुढे सरसावतो. शाश्वत सुखाला पारखा होतो. खरेतर ही बद्धता माणसाने स्वतःच ओढवून घेतलेली असते. तरीसुद्धा माया, दैव या कल्पनांच्या भ्रामक भोवऱ्यात माणूस अडकतो. ह्या बद्धतेवर मात करून शाश्वत सुखाचा मार्ग दाखविण्यासाठी संत सरसावतात. प्रापंचिकांना जीवाशिवाची खरी ओळख करून देऊन; जीवनक्रीडेतही शाश्वत आनंद देणारी जीवनमुक्तता कशी अनुभवता येते हे संत प्रबोधित करतात. बद्धजीवांच्या त्रितापबद्ध अवस्थेतून सोडवून, शाश्वत सुखाचा मार्ग दाखविण्याची मात अर्थात प्रपंचावर मात संतांना साधायची असते.

संत अन्य सामान्य जीवांप्रमाणे संसारप्रपंचात राहात असतात. स्थितप्रज्ञतेने जगण्याची शैली साधनेने आत्मसात होते; हे संत आपल्या ज्ञानोत्तर कर्मपरतेतून दाखवून प्रबोध करतात. त्यासाठी संतांनी निवडलेला सगुणभक्तीचा मार्ग, सगुण जीवांसाठी ते प्रशस्त करतात. ज्ञानवान कर्म, भक्तीने साधता येते. हे गुह्य ज्ञान अर्थात 'मात' आपल्या वचनातून ते लोकांपर्यंत पोचवितात. त्यासाठी आत्मचरित्रात्मक अनुभूतींची उदाहरणे संत देतात. या उदाहरणातच हे गुह्य लपलेले असते.

६.३ जीव जन्माला आला की तो त्रितापात अर्थात प्राकृतिक बद्धतेत अडकणारच. अपरिहार्य अशी कर्मे त्याला करावी लागणारच. माणूस तर अन्य जीवांपेक्षा अधिक बद्धपणे जगतो आहे. त्यानेच निर्माण केलेल्या सारणी परंपरेत अर्थात धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आदि आदि व्यवस्थांमध्ये, स्थल काल परिस्थिती सापेक्षतेने, त्याला कर्म करावीच लागणार. या द्विविध बद्धतेच्या आहारी जाता कामा नये आणि बद्धतेतील वैफल्याला कंटाळून, नैराश्याने पलायनही करता कामा नये. यासाठी सगुणभक्तीने स्वतःतील शिवात्म्याचे

सतत जागरण करावे. शिवात्म्याच्या जागरणाच्या अभ्यासाने अर्थात समर्पित भावाने सर्वाभूती शिव किंवा परमात्म स्वरूप, ओळखून; अतीव प्रेमपूर्वक अनेकविधा भक्तीचा अभ्यास केला; तर प्राप्त कर्म शिवरूप होते. कृष्णार्पण, विठ्ठलार्पण, रामार्पण भावाने कर्म घडू लागले की भोगवासना लुप्त होऊन; माणूस कर्तव्यबुद्धीने जीवापाड कर्मे करतो आणि त्या कर्मांचे साफल्य अनुभवू लागतो. त्याच्या अशा कर्मपरतेने स्वतःबरोबर समूहालाही समाधान मिळू लागते. याचा सरळ अर्थ असा की, संत भक्ति-ज्ञान आणि वैराग्य या क्रमाने सिद्धीप्रत नेणाऱ्या शाश्वत सुखसाधनेचा प्रबोध करतात. हा प्रबोध अभंगवाणीतील शब्दांच्या पलिकडून प्रेमपूर्वक होत असतो. हा प्रबोध अभंगवाणीतील शब्दांच्या पलिकडून प्रेमपूर्वक होत असतो हा प्रबोधनात्मक, शंकांनिरसन करणारा गुह्यार्थ समजणे, हीच संतवचनातील 'मात' होय. भक्तीतून सोऽहं साधना सहज कशी घडते, याचा वस्तुपाठ, संत आपल्या कर्मपरतेच्या उदाहरणातून देतात. 'प्रपंच करावा नेटका । मग साधावा परमार्थ ॥' या वचनाचा अर्थ जीव हा प्राकृतिक योजनेनुसार बद्ध होत असतो. कर्म ही अपरिहार्यता असते. जीवात्म्याचा बद्ध व्यवहार असा अपरिहार्य असला; तरी जीवात्माच शिवात्मा अर्थात परमात्मा असतो. त्याचा मूळ स्वभाव निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सर्वात्मक तरी अलिप्तपणे केवल असणे असा आहे. हे मानवाला मनशक्तीने जाणवते. त्यासाठी सगुण, साकार, सविकार अशा वासनादेहाने सगुण भक्तिसाधनेने अलिप्ततेचा अभ्यास करावा. भक्ती ही सोऽहं साधनात्मक क्रीडा असते, हे माणूस सहज अनुभवू शकतो. उदा. देवाला ओवाळले, नैवेद्य दिला, शृंगारित केले तरी सगुण, लिंगरूप देव, तेव्हाच निर्विकारतेने, करुणापूर्णतेने स्मितहास्य करित असतो. जसे कलावंताने त्यास घडविले. या साधनेतून जीवनातील सर्व भोग ही केवळ क्रीडा आहे हे जाणवत जाऊन; शिवात्मभावाने ज्ञानात्मकता प्रकटते. प्रपंचाविषयीची कैवल्यक्रीडा ही सोऽहं क्रीडा जाणवून, आत्माराम, सत्चिदानंदात समाधिस्त होतो. अशी भक्तिसाधना मध्ययुगीन संत आपल्या प्रपंचव्यवहारविषयक अनुभूतीच्या लालित्यपूर्ण उदाहरणातून सांगतात. असा सत्+संग घडविणे ही संत वचनांची 'मात' होय.

गंधर्ववेद प्रकाशित मी लिहिलेल्या 'संत वचनांची मात' या ग्रंथात एकवीस संतांच्या अभंगवाणीतील किंवा पदांतील 'मात' अर्थात गुह्यार्थता, शब्दार्थासह शब्दांच्या पलिकडे जाऊन; उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न आहे.

६.४ संतमंडळी, संसार असार, भ्रामक आणि मायामयी असून; संसाराचा त्याग करण्यातच सार्थकता आहे; असे सांगतात; हा आक्षेप निखालस खोटा आहे. काही तथाकथित बुद्धिवादी मंडळींनी संतांवर 'टाळकुटे', 'निष्क्रीय' असण्याचा आरोप केला आहे. हा आरोपही पूर्णतः चुकीचा आणि अनिरीक्षण आणि अपनिरीक्षणात्मक दोषाने केला गेला आहे.

प्राप्त संसारप्रपंचाला कर्तव्यबुद्धीने सामोरे गेले पाहिजे. संसारापासून पळून जाता कामा नये. संसारप्रपंचात कर्मतत्पर राहून पुरुषार्थ पूर्ण यशस्वी जीवन जगता येते. सामाजिक आदि व्यवस्था आपणच निर्माण केली असून; त्याशी निगडित जीवनात बद्धतेने जगतांना विवेक सतत जागृत ठेवावा. हा विवेक जागृतीचा अभ्यास, प्रेमरूपा भक्तिसाधनेमुळे घडतो. भक्तीने आत्मारामाचे अर्थात शिवात्म्याचे जीवात्म्याला सतत स्मरण होते आणि जीवात्मरूपासह जीवाची जगतात घडणारी क्रीडा ही परमात्म्याची क्रडा आहे; या चिद्विलासाची जाणीव होते. कर्म ही क्रीडा वाटू लागते. जीवनातील असे ज्ञानोत्तर कर्म म्हणजे परब्रह्माच्या लीलेतील खेळगडी होणे होय. क्रीडेचा आनंद हा अलिप्त, तटस्थ, निरपेक्ष राहून; यशापयशाला समत्वबुद्धीने पाहून घ्यावा लागतो. यालाच खेळाडूपणा असे म्हणतात. संसारप्रपंचात असा खेळाडूपणा सगुणोपासनेने अर्थात् प्रेमरूपा अनन्य भक्तीने येतो. भक्तीने ज्ञान घडते आणि ज्ञानाने वैराग्य प्राप्त होते. वैराग्य येणे म्हणजे कर्म नाकारणे किंवा कर्मापासून पलायन करणे नव्हे तर खेळाडूपणाने कर्म करणे होय. संतांनी यासाठी भगवद्भक्तीची साधना अनुसरण्याचा मार्ग स्वतःच्या उदाहरणातून, कृतीतून सांगितला. आधी केले मग सांगितले. संतांनी ब्रह्मलीलेतील खेळाडूपण स्वीकारले. खेळाडूपण स्वीकारणे म्हणजेच 'विष्णूमय जग' अर्थात सर्वाभूती परमेश्वराचा अनुभव जिवात्म्याचे शिवात्मस्वरूप जाणवून घेणे होय. संतांच्या वचनातील हा गुह्य भाव म्हणजे ब्रह्मभाव होय. हा ब्रह्मभाव जागृत होणे म्हणजेच पुरुषार्थ सिद्धी, अर्थात जीवनमुक्ती, अर्थात सोऽहं सिद्धी होय. संतांचा प्रबोध असा प्रेमपूर्वक सर्वात्मक भूमिकेने अर्थात 'सम'दृष्टीने खेळाडूवृत्तीने संसारप्रपंचात कर्मतत्पर होण्याचा आहे. अभंग, या ब्रह्मभावाने सोडवून अनुभवणे आवश्यक आहे.

वाचकांशी संवाद करित, अभंग सोडविण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. समानधर्मा होऊन संतवचनांना सन्मुख जावे आणि 'संत वचनांची मात' अनुभवावी.

सद्गुरूकृपे प्रबोधप्रसाद प्रस्तुतीची प्रेरकता

'पूर्णवाद', वेदान्त तत्त्वज्ञान-सारणी परंपरेचे प.पू. सद्गुरू विद्यासागर अॅड. श्री. विष्णु रा. पारनेरकर महाराज यांनी; 'पूर्णवाद' सिद्धतापूर्वक मंडनाच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीच्या पर्वात; साधक आणि सर्व लोकांसाठी अपार करुणेने 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' संपादनपूर्वक सादर करण्याचा संकल्प केला. तो शास्त्रग्रंथरूपाने सिद्ध होत आहे. वेदान्त अभ्यास परंपरेतील माझ्या सर्वच अभ्यासकांनी कृतज्ञता व्यक्त करावी; असा हा ज्ञानयज्ञ आहे. श्री विष्णु उवाच, पूर्णवाद प्रबोध, युगारंभ, मातृदेवो भव ही ग्रंथरूपाने आलेली; त्यांची पूर्णवाद तत्त्वज्ञानावरील प्रवचने आणि सद्गुरूंच्या संकल्पनेतून निर्माण झालेली; कलाविचार, श्रीदत्त महात्म्य श्रीगुरूंगा, त्रिवेणी ही ग्रंथसंपदा पूर्णवादाची ज्ञानप्रक्रिया घडविणारी आहेच. तथापि ज्ञानप्रक्रियेची सर्वांसाठी उकल करून; ज्ञानानुभूतीपर्यंत घेऊन जाण्याचा, निश्चित तरी सुसंघटित, संवादात्मक व सूत्रबद्ध स्वरूपात, प्रत्येकाच्या जाणिवेत नेमकेपणाने संवेदित होऊन; प्रत्यक्ष व्यवहारात विनियोगित करता येईल किंवा होईल अशी ज्ञानप्रक्रिया, अधिकारवाणीने मांडली जाण्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन; प्रसादपूर्वक ग्रंथमांडणी झाली आहे. लोकोद्धाराच्या दृष्टीने ही गोष्ट स्वागतार्ह होय.

१. पूर्णवाद तत्त्वज्ञान हे मनुष्यमात्राला ज्ञानवान कर्मभोक्ता घडवून; सद्चिदानंदस्वरूपाची, याचिदेही याचिडोळा पूर्णपुरुष संबंधस्वरूपानुभूती प्रदान करणारे तत्त्वज्ञान आहे. हे ज्ञानप्रक्रियाशास्त्राधारे सिद्धपणाने निरूपित करण्याचे कार्य, ग्रंथसंपादक, सद्गुरू विद्यासागर अॅड. श्री. विष्णु रामचंद्र पारनेरकर आणि लेखक म्हणण्यापेक्षा मिमांसक (कै.) पं. किसनराव पाडळकर यांनी या शास्त्रग्रंथात केले आहे. कोणत्याही शास्त्राने संकल्प, ध्येय, मिमांसापूर्वक

प्रक्रिया आणि सिद्धतापूर्वक त्रिकालाबाधित सत्याचे मंडन करावे; असे गृहित असते. 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' हे शास्त्र ह्या गृहितकाची, गुरु-शिष्य यांच्या परस्पर संवादात्मकतेने पूर्तता करते. त्यामुळे कोणाही जिज्ञासू 'पूर्णवाद' तत्त्वज्ञानाचे आकलन आणि अनुसरण करता येईल; असे या ग्रंथातील विवेचन आहे.

२. पूर्णत्व हेच केवळ शुद्ध, सत्यपरमेश्वर; हे श्रुती प्रमाणित मत मोठ्या न्याय दृष्टीने मांडून; शिव, विष्णू आणि विश्व या तत्त्वांचा, त्रिविध स्वरूपातील पूर्णपुरुषस्वरूप संबंध, सिद्धांत स्वरूपात प्रबंध आणि ग्रंथरूपाने, प.पू.डॉ. रामचंद्र प्रल्हाद पारनेरकर यांनी मांडून; आपल्या कृपाप्रसादाने पुढीलंसा उपकृत केले. याच श्रद्धेने, पूर्णवादाचे साधक अनुयायी; सिद्धांताचा, जीवनकला साधत अनुसार करण्याचा मनोभावे प्रयत्न करतात. (कै.)पं. किसनराव पाडळकर हे असेच एक सत्शिष्य होत. त्यांनी गुरुआज्ञेनुसार मोठ्या न्याय दृष्टीने पूर्णवादाची ज्ञानप्रक्रिया, सर्वगत करण्याचा प्रयत्न 'पूर्णवाद' प्रबंधातील ऋचा, मंत्र, संतवचने यांवर प.पू.डॉ. रामचंद्र पारनेरकर यांना अभिप्रेत दृष्टीने; अभ्यास आणि चिंतनासह, सोप्या भाषेत, तरी अतिशय सापेक्षपूर्वक भाष्यात्मक मिमांसा करीत, सर्वांठाची ज्ञानप्रक्रिया सूत्ररूपाने घडेल असा लेखनप्रपंच केला. ऋग्वेद, श्वेताश्वतर, कठ, बृहदारण्यक, मुंडक, ईशावास्य, तैत्तिरीय, छांदोग्य, केन, प्रश्न, जाबाला अशी उपनिषदे यजुर्वेद, ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भगवद्गीता, गणपती अथर्वशीर्ष, भामति इ. मान्य ग्रंथातील ऋचा मंत्र, संतवचने घेऊन; पूर्वपक्ष आणि उत्तरपक्ष अशा भूमिका आपणच स्वीकारून, 'आपुलाचि वाद आपणाशी' अशा स्वरूपातील मांडलेले हे लेखन अभ्यासक, साधक यांनाही आत्मचिंतन करण्यास भाग पाडते. या आत्मचिंतनातून ज्ञानप्रक्रिया घडत वाचक, अभ्यासक, साधक सिद्धांतानुभूतीकडे विकसित होत जातो.

३. 'पूर्णवाद' प्रतिपादकांना साक्षात्कारित झालेल्या वेदप्रतिपादित 'पूर्णसत्य' या ज्ञानानुभूतीपर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया मांडण्याचे साध्य 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' या ग्रंथात सिद्धीस नेण्याचा सर्वकश प्रयत्न या ग्रंथमांडणीद्वारे केला आहे. 'पूर्णसत्य', 'केवलसत्य' किंवा साक्षात 'ज्ञान' या अनुभूतीची जाणीव प्रक्रिया हा या ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय असून; ही प्रक्रिया कशी साधली जाते, याचे निश्चयात्मक मार्गदर्शन व्हावे हे या ग्रंथाचे उद्दिष्ट आहे. हे लक्षात ठेवूनच या ग्रंथाचा अभ्यास अभिप्रेत आहे. अर्थात निश्चित ध्येय, ते

गाठण्यासाठीच्या प्रक्रियेची प्रतिपादकाला झालेली जाणीव, त्या प्रक्रियेच्या साध्यतेसाठीची निश्चित, क्रमवार पद्धती आणि घडणाऱ्या ध्येयपूर्तीचे नेमके स्वरूप स्पष्ट सिद्ध होणे हे लक्ष्य ठेवून; ग्रंथातील विविध मिमांसात्मक लेख लिहिले आहेत. ग्रंथातील प्रतिपादन 'पूर्णसत्य' अवगत करणाऱ्या, करू इच्छिणाऱ्या, सर्व स्तरातील ज्ञानपिपासूंची पिपासा शमवून, प्रसन्नता, आनंद आणि शांती प्रदान करण्याचे सामर्थ्य प्रतिपादनात आहे, असा अनुभव येतो. तो सर्वांनी घेण्याचा प्रयत्न करावा. म्हणूनच 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' हे पूर्णवाद-ज्ञानप्रक्रिया दर्शन या स्वरूपात प्रकटते.

४. केवलसत्य, पूर्णसत्य किंवा ज्ञान हे द्रष्ट्याला दृष्ट होते; परंतु सर्व जीवमात्रांना, खरेतर मनुष्यमात्राला ते दृष्ट होण्यासाठी, द्रष्ट्यांना ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र मांडावेच लागते. दर्शन किंवा शास्त्र ही, लोकनिष्ठेने आणि लोकोद्धारासाठी, आत्मोद्धार साधलेल्या द्रष्ट्या ऋषींची, लोकनिष्ठ अशी मार्गदर्शक मांडणी असते. यालाच आम्ही 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असे नाव देतो. येथे ग्रंथातील लेखांतून ठळकपणे प्रक्रियेविषयक संदेशन घडत जाते. 'प्रक्रिया शास्त्र' हे साधकाला कर्मनिष्ठ तरी निष्काम घडविते. प्रत्यक्ष जीवनसारणीतील ती पूर्ण सत्याप्रत घेऊन जाणारी; शहाणपणासह प्रकटणारी कर्मशैली बनते. जीवनशैलीत 'पूर्णसत्य' जाणवून 'सत्चिदानंद' अनुभूती घडते. असे 'सत्य' स्वसंवेद्यपणाने प्रकटते. सृष्ट, दृष्ट सर्व व्यापून ज्याचे अस्तित्व अबाधित राहिले, जे सर्व सृष्ट दृष्टाचे मूल कारण असूनही; निराकारण आणि अबाधित अलिप्तपणे जाणवते ते 'पूर्णसत्य' त्याचे हे स्वरूप जीवनात आकलित होण्याची रीत पूर्णवादाचार्य श्री. डॉ. पारनेरकर महाराज यांनी प्रतिपादिली. म्हणजे 'पूर्णपुरुष' हे 'केवलसत्य' याचे स्वरूप जाणून घेण्याची रीत आचार्यांनी सांगितली. ते 'दर्शन' जाणिवेच्या कक्षेत आकलित करून; जीवन जगण्याची रीतप्रक्रिया अनुसरणे म्हणजे 'पूर्णसत्य' ज्ञानावस्थेपर्यंत पोचणे होय. शारीर अनुभूतीच्या दृष्टीने सजीवाला जो अनुभव येतो तो ऐंद्रिय स्वरूपात स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष असतो. त्या सर्व प्रकारच्या अनुभवापलिकडील सर्वव्यापक अनुभूती दृष्ट होते; ती पूर्णानुभूती असते. ही 'पूर्णपुरुष' अथवा सत्य अनुभूती होय. म्हणूनच 'उत्पत्ती, स्थिती, लय अशी वर्धमानता प्रत्ययाला आल्यावाचून राहात नाही. केवळ सत्य, परब्रह्म, पूर्णपुरुष परमेश्वराचे स्वरूप' 'त्वमेव केवलम' म्हणतांना मनःपूत किंवा स्वीकृत कोणतीही देवता हीच पूर्ण सत्यात्मकतेने सर्व अस्तित्वाचे

कारण परिणाम आणि अस्तित्व दर्शविते; असा व्यवहारात अनुभव घेण्याचा अभ्यास करावा. सद्गुरू डॉ. पारनेरकरांना सत्याचे यथार्थ स्वरूप म्हणजे ब्रह्म व तेच कारण परिणाम आणि केवळ होय असे दृष्ट होते. म्हणूनच आचार्यांनी 'जगन्मिथ्या'चा साधन म्हणून उपयोग केला आहे. पूर्णसत्य आणि सृष्ट जीवन यांचे अभेदत्व अथवा अद्वैत असते. प.पू.डॉ. पारनेरकर परमेश्वर व विश्व यांचे अभेदत्व विशद करतात. म्हणूनच परमेश्वरत्व हे पुरुषत्व आणि विश्वही. भाष्याकार आणि मिमांसक यांच्यापलिकडे जाऊन निर्मिक आणि निर्मिती यांचा कार्यकारणसंबंध पूर्णवादाला अपेक्षित नाही; तर पुरुषसंबंधाने 'सत्य' स्वरूप पूर्णवादात उलगडते. 'सत्य' स्वरूपाची, सापेक्ष अनुभवभिन्नता हेच वैशिष्ट्य आहे; म्हणूनच सत्यदर्शनाने ज्ञानी नम्र होतो. 'जड चेतनाचे अभेदत्व' हे पूर्णत्वाचे स्वरूप डॉ. पारनेरकरांनी प्रारंभीच मांडले. अलिकडे वैज्ञानिकांना ते जाणवत आहे. स्वरूपसंबंधात स्वतंत्रपणे राहूनही एकमेव सत्य सिद्ध करता येते ते 'पूर्णपुरुष' ज्ञानामुळे. याकरिताच जगण्यातच मोक्षाची अर्थात पूर्णतेची कल्पना मांडणारी, नवी प्रक्रिया पूर्णवाद मांडते. नवी प्रक्रिया मांडण्याचे कारण- "वेदिक ऋषींना ज्या वास्तवाचे दर्शन घडले; त्याची प्रत्यक्षानुभूती संतश्रेष्ठांना आली व तीच तर्काधिष्ठित अशा, न्यायघटीत भाषेत पूर्णवादाचार्यांनी ग्रथित केली. ती 'पूर्णवाद' या ग्रंथरूपाने अवतरली." हे पं. किसनराव पाडळकर यांनी पूर्णवादाचे यथार्थ दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न लेखमालेतील मिमांसेद्वारा केला आहे.

५. जीवन ही कला आहे. शरीरधारणेत आत्मस्थिती ही अभेदत्व आहे. साफल्यसाफल्य हे स्वरूपसापेक्ष आहे; म्हणून प्रयत्न आणि कर्म स्वरूपसापेक्ष करावे. आचार्यांच्या 'संपर्क' ग्रंथास अनुसरून, 'विचार हा बुद्धिपुरस्सरच कार्यान्वित करावा लागतो; कारण विचार वा तत्त्वज्ञानात जीवनानुभवाचे द्वारे सुप्रतिष्ठित करता येते.' पूर्णवाद एकूण अस्तित्वाचा साकल्याने विचार मांडतो. जीवननिष्ठा आणि त्यानुसार कर्मपरता; हीच खरी ज्ञानापर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया होय. ॐ सारख्या शाब्द अथवा अन्य प्रतिकांनी केवळ सत्याचे नामाभिधान होते. मात्र यथार्थ दर्शन हे स्वरूपदर्शन असते. श्रुती जगताला मिथ्या म्हणत नाही. म्हणूनच "ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णं मुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णं मादाय पूर्णं मेवा वशिष्यते ॥" हा उपनिषदमंत्र पूर्णवाद ज्ञानप्रक्रियेची उद्घोषणा ठरते. वास्तव अस्तित्वाला भ्रामक मानणे, ही जगण्यातील असाह्यतेची

पळवाट ठरते. प्रपंचानेच परमार्थसिद्धी होते. जो जिवंत असतो तोच जगतो. ही जीवनाची अभेदसिद्धी होय. स्वरूपसंबंधाने विचार केल्यास अभेदसिद्धी सहज होते. पूर्णवादप्रणित तत्त्वज्ञानात विश्व-ब्रह्माचा अभेद सिद्ध होत असल्याने जगाचा लाभ करून घेता येतो आणि जीवात्म्याची असलेली एकरूपता समजून घेतल्याने जीवनलाभाचा आनंद लुटता येतो. व अंती मरणाच्या भयापासूनही त्याला मुक्त होता येते. अशी तत्त्वज्ञान प्रक्रियेची फलनिश्चिती पं. पाडळकर मांडतात. विविधदर्शी जगाचा आणि एकजिनसी ब्रह्माचा; त्या पूर्ण पुरुषाशी स्वरूपतः अभेद आहे. पुरुषोत्तम योगही हेच सांगतो. म्हणून ब्रह्म व जग तसेच आत्मा व जीव हे सर्वथा एकजिनसी आहेत हे लक्षात ठेवून जगाचे. मायावाद ही सुलभ सोय असून तिचे खंडन करूनच स्वरूपज्ञान होईल. बुद्धी आणि अनुभव या दोन्ही गोष्टी जाणिवेच्या परिमाणाने पारखाव्यात म्हणजे पूर्ण सत्यापर्यंत जाणे सुलभ होईल. पंचमहाभूते आणि ज्ञानकर्मद्रिये या उभयतांच्या अस्तित्वानेच सत्यापर्यंत पोचता येते. सत्यासत्याचे निराकरण केवळ 'पूर्णमेवावशिष्यते' याच जाणिवेने होते. मग तत्त्वज्ञान प्रतिपादनात युक्तीच्या अवलंबनाची गरज राहात नाही. गायत्रीचे पुरुषाशी एकरूपत्व 'पूर्णसत्य' प्रतिपादनच करते. नित्यत्व व एकत्व यांच्या अविभाज्य संबंधानेच यथार्थाचा बोध होतो. ज्ञान आणि कर्म यांतील श्रेष्ठतेच्या वादापेक्षा कर्मज्ञानवान होणे आणि ज्ञान कर्मवान करणे म्हणजे जगणे, याकडे आचार्यांनी लक्ष वेधले आहे. म्हणूनच 'जो जगतो तोच मरतो!' असे ते प्रतिपादितात. मूर्ताचे यथार्थ सत्य स्वरूप समजून घेऊन अमूर्ताचा विचार करावा यासाठी ते याज्ञवल्क्य महर्षींचे प्रमाण देतात. 'सत्यस्य सत्यम' उमजण्यासाठी 'पूर्णस्वरूप' ज्ञानानुभूतीची ज्ञानप्रक्रिया महत्त्वाची ठरते. पं. पाडळकरांनी मिमांसा करतांना नेमक्या स्पष्ट विधानातून ज्ञानप्रक्रिया प्रतिपादिली आहे.

६. भोक्ता, भोग्य आणि भोग या त्रयीने युक्त असा परमेश्वर सिद्ध होतो हे लक्षात घ्यावे. स्वव्यवहाराविषयीचे अज्ञान नाहिसे केले की स्वस्वरूपाविषयीचे ज्ञान होते. श्रुती जगताला असत् म्हणत नाही; हे समजून घ्यावे. वेदांनी ब्रह्मसत्य व परिपूर्ण आहे आणि हे जगही परिपूर्ण सत्य आहे असे प्रतिपादिले. हे पूर्णवादाने 'वेदान्त नव्हे हे धादांत' या सूत्रातून सांगितले. कर्तृत्वाने स्वरूपसिद्धी ही जीवनातील वस्तुस्थिती आहे. 'आत्मयोनी' याचा अर्थ स्वरूप असा घेऊनच; कारण परिणाम, हेतू व कार्य या सर्व अवस्था स्वरूपाच्याच आहेत

हेच 'पूर्णातपूर्ण मुदच्छते' यातून सिद्ध होते. जीवदशा आणि आत्मस्थिती किंवा ईश्वर व विश्व हे त्या पूर्णपुरुषाचे स्वाभाविक स्वरूप आहे; हे ओळखल्यानेच जीवनात पूर्णसत्य अनुभवता येते. जीवनानुभूतीची वास्तवता, सत्यज्ञानार्थता विचारात घ्यावी लागते. समजून-उमजून केलेला प्रपंच हा परमार्थ ठरतो. जड आणि चेतन या मनुष्यजीवनातील स्वतंत्र अशा अनुभूती असल्या; तरी वास्तवात त्यांचे अस्तित्व स्वतंत्र असे नाही. असे पूर्णाशी अभेदत्व असलेल्या जीवांना त्या पूर्णाक्षराचे ज्ञान करून घेतल्यास; इहपर प्राप्ती होऊन प्रपंच व परमार्थ यशस्वी होतो. म्हणजे माणूस पूर्णत्वाप्रत प्राप्त होतो. मरणाच्या भयापासून कायमची सुटका म्हणजेच पूर्ण सत्यज्ञान होय. 'व्यापकोऽ लिंग पुरुषा'ची ओळख हेच पूर्ण केवळ सत्य होय.

७. इ.स. १९४८ साली तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात हा नवा सिद्धांत जन्माला आला वा वेदप्रणिता 'केवल' सत्य काय; हे दाखविण्यात आले. ते "अव्यक्तातु परः पुरुषो व्यापकोऽ लिंग एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥" या कठ उपनिषद अध्याय १, वल्ली ३, मंत्र ८ या मंत्राआधारे असे म्हणता येते हे पं. किसनराव पाडळकर यांनी प्रतिपादिले आहे. 'पुरुष एव इदंविश्व' हे सर्व विश्व त्या पूर्णपुरुषाचे स्वरूप आहे; हे पं. पाडळकर यांनी सांगितले आहे. उपनिषदातील सत्यविषयक सिद्धांतांची विविधता विचारात घेऊन; त्याचे नाते पूर्णसत्याशी आहे, हेच दाखविण्यासाठी ब्रह्मासूत्राची रचना महर्षी व्यासांनी केेली; यावर पं. पाडळकर प्रकाश टाकतात. 'हंसः शुचिषद्वसुरंतरीक्षसद्भोतावोदिषदंतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्यव्योमसदब्जा गोजाऽ ऋतजाऽ आद्रिजाऽ ऋतुं बहत ॥' (ऋग्वेद मं ४, सूक्त ४०, ऋचा १४) या श्लोकात सत्यपूर्ण आहे असे म्हटल्यास नामरूपात्मक जगताचे मिथ्यत्व नाहिसे होऊन; नानात्वाला अस्तित्व व सत्ता आहे; ते केवळ निर्देशात्मक लिंगस्वरूप नाही हे स्पष्ट होते. जीवन पूर्ण सत्य आहे हे स्पष्ट करणारे अनेक मंत्र वेदात आहेत. पूर्णत्वाचे दर्शन हेच वेदांचे लक्ष्य आहे असे प्रतिपादन पं. पाडळकर करतात आणि पुन्हा पुन्हा पूर्णत्वाचे स्वरूप उलगडणारा मंत्र "ॐ पूर्णमदः ..." प्रकाशित करतात. 'मूर्त विश्व व अमूर्त परब्रह्म ही दोनही रूपे याच्या स्वरूपात मोडतात ते म्हणजे पूर्ण व हेच वेदप्रतिपादित केवळ सत्य होय' असा निःसंदिग्ध निर्णय पं. पाडळकर देतात.

८. पूर्णवाद सिद्ध करणारी अनेक उपनिषदवचने पाडळकरांनी स्पष्ट

करून सांगितली आहेत. उदा. ईशावास्य उपनिषदातील मंत्र १ व मंत्र ५. श्वेताश्वतर उपनिषदाच्या अ. ३ मंत्र ४ "यो देवानां प्रभवश्चोदभवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्व स नो बुद्ध्या शुभयासंयुनक्तु ॥" उद्धृत करित आचार्य भाष्याचे प्रमाण देऊन; पूर्णाचे स्वरूप स्पष्टपणे प्रतिपादन करणारे असे हे उपनिषदवचन आहे, याची ग्वाही देतात. दिसते हे त्याचेच रूप आहे असा जेव्हा माणसाला निश्चय होतो; तेव्हा त्यास अमृतत्वाचा लाभ होतो.

९. वेदप्रणिता केवळ सत्य हे पूर्णपुरुष असून जड-चेतनात्मक विश्व व त्याचे नियंत्रण करणारे विष्णू व साक्षी अक्षर असे शिव; ही त्याची स्वरूपे होत. स्वरूपात वैचित्र्य आणि विविधत्व हे येतेच. 'देवात्मशक्ती' या शब्दाने पूर्णाशी विश्वाचा अभेद सिद्ध होतो. केनोपनिषद पूर्णाद्वैत प्रतिपादक असे आहे हे पं. पाडळकर स्पष्ट करतात. ऋग्वेदाच्या १०व्या मंडळातील सूक्त १२९ मधील ७ वी ऋचा "इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमेव्योमन्त्सोअंगवेद यदि वान वेद ॥" घेऊन पं. पाडळकर 'वेद हे जगताला कार्यरूप समजत नसून; त्या पूर्णाचे पूर्णपुरुषाचे स्वरूप आहे असे प्रतिपादितात व विचारवंताचा तसा निश्चय व्हावा म्हणून वरील प्रकारची अनिश्चिततेची भाषा वापरतात. अनुभवासंबंधी यथार्थ विचार व्हावा या हेतूने.' हे ते स्पष्ट करतात. विश्व हे भ्रममूलक मायेचे रूप नसून; परमेश्वराने विचारपूर्वक संकल्प करून; आपल्या स्वरूपांतर्गत अशा विश्वाचे तो जाणीवपूर्वक रक्षण करता झाला. विश्वांतर्गत घडामोडी तो पाहता झाला याचा उल्लेख करित; कै.पं. पाडळकर 'डॉ. पारनेरकर यांची सदलक्षण श्रुतिप्रणिता स्वरूपबोध निर्माण करणारी अशी माया' हीच पूर्णवादाला स्वीकार्य होय, असे ठामपणे मांडतात. पूर्णाची माया ही कळळी, तर मात्र सत्य शोधावे लागत नाही आणि असत्य पण शिल्लक राहात नाही, हे ते स्पष्ट करतात. पूर्णवादाने पूर्ण पुरुषाचे ज्ञान होऊन; नित्यतेचा बोध तर होतोच, तसेच मृत्यूचे भय नाहिसे होते. श्रुतिप्रणिता अभेद सिद्धीचे आकलन करून घेतल्यास प्राप्त जीवन तर सुखाने जगता येतेच, परंतु अंती पण अमृताचा लाभ होतो.

१०. ईश्वराशी अभेद मानून मनुष्याची जगात सत्ता चालेल; हे पूर्णवाद ठामपणे प्रतिपादितो. पूर्णाचे स्वरूपाचा निश्चित बोध करून घेतल्यास ही भेदरूप प्रकृती भ्रम निर्माण करू शकत नाही; ही ज्ञानप्रक्रियेची कळ पं.

पाडळकर स्पष्ट करतात. 'परिचय' या ग्रंथात वैदिकांचा ईश्वर साक्षात्कार आकलित झाला की पूर्णाचा साक्षात्कार करून घेता येईल. पूर्णाचा बोध झाला की विद्या-अविद्या भेदच राहात नाही. विद्येतही साकल्य असावे. एकाकी विद्येने घात होतो. मुंडक उपनिषदातील खंड १ मंत्र ४ "तस्मै स हो वाच । द्वै विद्ये वेदितव्ये इति ह । स्म यद ब्रह्म विदो वदन्ति परा चैवापराच ॥" उद्धृत करून; 'पूर्णाच्या आधिभौतिक स्वरूप ज्ञानास अविद्या, तर साक्षीशिव या आध्यात्मिक ज्ञानास विष्णू, जीव या आधिदैविक ज्ञानास विद्या असे म्हणतात. या दृष्टीने विद्येअविद्येसंबंधीचे परस्पर विरोधत्व राहत नसून; पूर्ण व यशस्वी जीवनानुभूतीचे दृष्टीने परस्पर-सहकार्यच प्रचितीला येते' हे स्पष्ट केले आहे. पूर्णानुभूतीकरिता उभय विद्या आत्मसात कराव्यात हे सुचविले आहे. पं. पाडळकर 'ब्रह्म म्हणजे पूर्णाचे अनुभूतीकरिता, पूर्णातर्गत असलेल्या दोन विद्या म्हणजेच ब्रह्म विद्या' या निष्कर्षाप्रत येतात. या संदर्भात आचार्य डॉ. पारनेरकर यांचे ऋण व्यक्त करतांना पं. पाडळकर लिहितात 'प्रत्येक वेळेस आचार्यांकडून ज्या नानाविध मतांची ओळख करून देण्यात आली; त्याने आपले अमरत्व, नित्यत्व कळते. आत्मज्ञानाने वीर्यलाभ होतो. विद्येने अमृतत्वाची प्राप्ती होते. अमृतत्व म्हणजेच तीन विद्या. 'एक अविद्या, दुसरी आत्मविद्या तर तिसरी देवविद्या होय.' श्रुतीस पूर्णपुरुष ज्ञानाने अमरत्वाची प्राप्ती होते हेच सांगावयाचे आहे; हे ओम या पूर्ण अक्षराची उपासना सांगितल्याने स्पष्ट होते. संत तुकाराम यांची 'याची देही याची डोळा । देखेन मुक्तीचा सोहळा ॥' उद्धृत करून; जीवनात पूर्णत्व अनुभवून सत्चिदानंदाची अनुभूती प्राप्तकर्म करतांनाच घेता येते हेच स्वरूप होणे होय; असे सूत्ररूपाने सर्वसामान्य संसारी माणसांना पं. पाडळकर सांगतात.

११. पं. पाडळकरांच्या मिमांसेद्वारे विकसित होत जाणाऱ्या 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' या ग्रंथाला पूर्णशास्त्र स्वरूप सिद्ध करण्यासाठी; संपादक, सद्गुरू विद्यासागर अॅड. श्री. विष्णु रामचंद्र पारनेरकर यांनी 'पूर्णवाद' सिद्ध करणारे प.पू. सद्गुरू डॉ. रामचंद्र प्रल्हाद पारनेरकर यांच्या 'पूर्णवाद' ग्रंथातील (प्रबंधातील) सिद्धांत परिपोष करणारी ज्ञानप्रक्रिया सिद्धीस नेणारी 'ज्ञान-विज्ञान', 'मोक्ष' आणि 'पूर्णाद्वैत' यांसंबंधातील विषयचर्चा न्यायात्मक विवेचनासह स्पष्टीकरणात्मक पुस्ती जोडून; शास्त्राला पूर्णत्व दिले आहे. अशा स्वरूपातील ग्रंथसिद्धी प्रपंचातून; प्रस्तुत ग्रंथात 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र'

अभिनव पद्धतीने संरचित होऊन सिद्ध झाले आहे.

ही ज्ञानप्रक्रिया ज्याचे ठायी पूर्णत्वाने प्रकटते ती व्यक्ती जीवनात पुरुषार्थ चतुष्टयासह यशस्वी होऊन; पूर्णपुरुष संबंध स्वरूपाचा आनंद भोगते. तिचे जीवन भयमुक्त होऊन; ती नित्यत्वाचे साक्षी होते. या अनुभूतीसह सद्गुरूंनी 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' ग्रंथाद्वारे सर्वगत केले आहे. म्हणूनच पूर्णावतार भगवान योगेश्वर श्रीकृष्णांचे, श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सोळाव्या अध्यायातील प्रबोधक वचनांची आठवण करून द्यावीशी वाटते-

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य व्यवस्थितो ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तामिहार्हसि ॥

(भ.गी.अ. १६ श्लो. २४)

श्लोकावर भाष्य करतांना माऊली श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“नातरी श्रीगुरूवचना । दिठी देतु जतना । शिष्य आत्मभुवना-।
मार्जी पैसे ॥४५७॥

शास्त्र म्हणेल सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें । जें घेववी तें न
म्हणवे । विषही विरुद्ध ॥४६०॥

म्हणौनि ब्रह्मं मेळवी । तंव हे कोणें न संडावी । अगा तुवांही
ऐसीचि भजावी विशेषेंसी ॥४६३॥

कार्याकार्यविवेकीं । शास्त्रेंचि करावी पारखीं । अकृत्य कुडें तें
लोकीं । वाळावें गा ॥४६६॥

मग कृत्यपणें खरें निगे । तें तुवां आपुलेनि आंगें आचरौनि आदरें
चांगे गा ॥४६७॥

हे लक्षात घेऊनच पूर्णवाद परंपरेने, सद्गुरू मार्गदर्शनानुसार जीवन कला मंदिरांची उभारणी केली. सर्वांना संस्कारित कार्यप्रक्रियेतून अनुभूतीपर्यंत पोचता यावे; याकरिता योग्य वेळी 'पूर्णवादाचे ज्ञानप्रक्रिया शास्त्र' संपादून, सद्गुरू विद्यासागर अॅड. श्री. विष्णु रामचंद्र पारनेरकर महाराजांनी, कै. पं. किसनराव पाडळकरांनी केलेल्या भाष्य संवाद व मिमांसेसह शास्त्र परिपूर्णपणे सिद्ध करून, सर्वांसाठी प्रेरित केले आहे. या शास्त्रग्रंथाला सन्मुख होऊन, आनंद घेण्यास उत्सुक होता आले; याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतो.

संतवाङ्मय आणि विभूतिमत्त्वांचे लक्षवेधी विवेचन

महाराष्ट्रातील मध्ययुगीन वाङ्मय हे महाराष्ट्राचे आणि मराठी भाषेचे ऐश्वर्य आहे. मराठी भाषेच्या तथा वाङ्मयाच्या उद्गमापासून ते ब्रिटिश अर्थात आंग्लकालाच्या प्रारंभापर्यंतचा काल; मोगलकाल किंवा मध्ययुगीन काल म्हणून; भारताचा इतिहास मांडतांना विचारात घेतला जातो. या उण्यापुऱ्या आठनऊशे वर्षांच्या काळात महाराष्ट्र सारस्वत बहरले; ते प्रामुख्याने विविध उपासना पंथांच्या अथवा संप्रदायांच्या आश्रयाने. मराठी भाषेने याच काळात ज्ञानभाषेचा दर्जा मिळविला, कलात्मक आणि कथात्मक साहित्याच्या बाबतीत संस्कृतशी बरोबरी केली. संस्कृत, हिंदुस्थानी आणि द्रवीड भाषा स्वतःत सामावूनही; देशीपणा जपला. धर्म, संस्कृती, समाज आणि हिंदवी राष्ट्र यांची अस्मिता जपली. श्री ज्ञानेशांची ओवी, तुकोबारायांचा अभंग, वामन पंडितांचा श्लोक, मोरोपंतांची आर्या जगद्विख्यात झाल्या. पाश्चात्य पंडितांनाही या रचनाबंधांनी भुलविले. त्याचबरोबर अभंग आणि ओवीला, गौळणी आणि भारुडाला, आख्यानकवितेला आणि चरित्रात्मक लेखनाला; आपल्या मराठमोळ्या राकट, दलदार आणि तेवढ्याच मादकमधुर व लवचिक ढंगाने, भुरळ पाडणारे शाहीर वाङ्मय; याच काळात निर्माण झाले. हे सारे वाङ्मय, खास देशी वाणाचे, संस्कृती आणि माती यांची महती आणि स्वत्व राखणारे होते. त्याचबरोबर या सर्वच वाङ्मयाचा केंद्रबिंदू 'अध्यात्म' हा होता आणि ध्येय होते आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार! ईहजीवनात पुरुषार्थप्रवणतेने जीवन व्यतीत करित, परमार्थ साधता येतो; यावर ठाम असलेले मन, या साहित्याच्या वैविध्यपूर्ण आविष्कारातून घडत गेले. समाज जीवटपणे आणि श्रद्धापूर्ण

अस्मितेने जगविण्याची शक्ती सघनपणे या साहित्यात आहे म्हणूनच हे साहित्य महाराष्ट्राच्या जगण्याचा संजीवक आधार आहे.

१. मराठी वाङ्मयाचे परिशीलन करतांना आणि इतिहासलेखन करतांना; वाङ्मयेतिहासात संतकवी, पंतकवी किंवा आख्यानकवी आणि शाहिरी वाङ्मय अशा तीन विभागात चर्चा केलेली दिसते. मालाकारांपासून या वाङ्मयाची चर्चा आधुनिक पद्धतीने आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन स्तरांवर करण्यात आली. पाश्चात्य आणि पौरवात्य साहित्यशास्त्रांच्या अनुकरणातून या वाङ्मयाचे साहित्यशास्त्र मांडण्याचेही प्रयत्न झाले. कलावैशिष्ट्ये, रचनावैशिष्ट्ये, निर्मितीविषयक ध्येय उद्दिष्टे आणि हेतू, साहित्य प्रसृतीचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, या आणि अशा तऱ्हेने चर्चा झाली. विद्वानांमध्ये, साहित्य संमेलनांमध्ये, वाङ्मयेतिहासामध्ये, व्याख्यानांमध्ये आणि प्रसारमाध्यमांमध्ये याविषयी चर्चा झाली. पदवी आणि पदव्युत्तर स्तरावर अभ्यासक्रमांत हे वाङ्मय अभ्यासिले गेले. जसजसा काळ पुढे सरकला तसतसे आशयनिष्ठ, आकृतिनिष्ठ आणि शैलीनिष्ठ अभ्यासाची परिमाणे बदलून, पुन्हापुन्हा या वाङ्मयाचा अभ्यास केला जाऊ लागला. या अभ्यासात प्रामुख्याने मध्ययुगीन अध्यात्मकेंद्री वाङ्मयाची चर्चा 'संतवाङ्मय' म्हणून पंथोपपंथांच्या संदर्भासह केली गेली. त्यातही भागवत तथा वारकरी संप्रदायाची चर्चा अधिक झाली. १९६० नंतर आणि १९७५ नंतर अधिक स्वरूपात, विद्यापीठीय अभ्यासक्रमातून दुर्दैवाने या वाङ्मयाची काहीशी उपेक्षा झाल्याचे लक्षात येते. असे असले तरी समाजजीवनात या वाङ्मयाकडे श्रद्धेने पाहणारा, अनुसरणारा समाज अभ्यासक समाजाच्या तुलनेत खूपच मोठा आहे. एवढेच नव्हे तर अभ्यासक म्हणविणाऱ्यांपैकीही सामाजिक जीवनात याच वाङ्मयाच्या आधारे विहार करतांना दिसतात. ह्या गोष्टींचा विचार अभ्यासकांनी करणे आवश्यक वाटते.

२. विद्यापीठीय स्तरावर आणि प्रसारमाध्यमातूनही गेल्या तीस-चाळीस वर्षांपासून; संतवाङ्मयाचा आणि एकूणच मध्ययुगीन वाङ्मयाचा अभ्यास; छत्रपती शाहू महाराज, म. फुले आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक व्यूहानुसार, तसेच साम्यवाद, समाजवाद, परिवर्तनवाद, देशीवाद, स्त्रीवाद या भूमिकेंतून होऊ लागला. आधुनिक राजकीय, सामाजिक आणि वैचारिक प्रभाव या दृष्टीने हे स्वागतार्ह वाटले तरी, त्यामुळे स्थल, काल, परिस्थिती आणि परंपरा या दृष्टीने तटस्थ भूमिकेतून अभ्यास होण्याकडे

दुर्लक्ष झाले; हे नाकारता येणार नाही. मध्ययुगीन वाङ्मयाचा स्वभावच मुळी परातत्त्वस्पर्शवादी होता, हे कसे विसरता येईल? स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही जीवननिष्ठा, सर्व चराचराविषयीच्या परातत्त्ववादी 'सम'दृष्टीत अंतर्भूत असतेच आणि भौतिक मानवी समाजाच्या धारणांपलिकडे जाऊन चराचराचा, अखिल भूतमात्रांचा वैश्विक समत्व विचार त्यामध्ये असतो; हे सोयीस्करदृष्ट्या दृष्टीआड करून चर्चा होत राहिली आणि होते आहे; याचे तटस्थ अभ्यासकांनी भान ठेवणे आवश्यक वाटते.

३. मध्ययुगीन संतवाङ्मय असे म्हणतांना 'संत' या उपाधीचा वाङ्मयेतिहासकारांनी व्यापक अर्थ घेतला आहे हे सतत लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. 'संत' ही उपाधी वारकरी किंवा भागवत संप्रदायातील विभूतिमत्त्वांसाठी वापरण्यात आलेली आहे. हीच उपाधी व्यापक अर्थाने महानुभावीय महंत, महात्मे, पंडित, महानुभाव, स्वामी, प्रभू यांना, नाथसंप्रदायातील नाथांना, रामदासी संप्रदायातील रामदासींना, सिद्ध संप्रदायातील सिद्ध, स्वामींना, सूफी संप्रदायातील सूफींना, दत्त संप्रदायातील अवधूत, सिद्ध, योगी, दिगंबर यांना आणि याप्रमाणे सर्वच पंथोपपंथातील विभूतिमत्त्वांना वापरण्यात आली आहे. यात भावनात्मक अंतर असले तरी; अध्यात्मकेंद्री आणि भक्तिमार्गी म्हणून सर्वांना संत ही उपाधी लावणे गैर वाटत नाही. मात्र संतपद हे अध्यात्मातील 'परमहंस' अवस्थेचे पद आहे. या अवस्थेस पोचलेल्या विभूतिमत्त्वाचे मूलभूत वैशिष्ट्य म्हणजे 'समत्व दृष्टी' हे होय. असे विभूतिमत्त्व जात, पंथ, धर्म यांपलिकडे पोचलेले असते. सिद्धपणाने संचारते. वैचारिक, सामाजिक, राजकीय, सांप्रदायिक, भाषिक, कौटुंबिक असा कोणताही अंशात्मकही अभिनिवेश संतत्त्वाला स्पर्शही करीत नाही. संन्यास म्हणजे अतिश्रेष्ठ अशी भेदरहित, अलिप्त जीवनपद्धती होय. संत विभूतिमत्त्वात ही वैशिष्ट्ये असतात. हे सर्वांनीच लक्षात ठेवणे आवश्यक असते. वाङ्मयेतिहासकारांनी ढोबळमानाने अध्यात्मकेंद्रितता आणि भक्तिमार्गी वाङ्मयनिर्मिती असे सूत्र ठेवलेले असते.

४. संतविभूतिमत्त्वांचे मानवी जीवनातील स्थान अनन्यसाधारण आहे. संतांचे वर्णन, संतांची वचने, संतांची प्रबोधनदृष्टी ह्या गोष्टी महाराष्ट्र आणि भारतातच नव्हे तर विश्वात्मक स्तरावर जीवनासारणीचा कणा बनलेल्या आहेत. 'सम'दृष्टी हे तत्त्व तर भौतिक आणि अध्यात्मिक जीवन दृष्टिकोनांचे मूलभूत

बीज तत्त्व आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. सर्व दृष्टिकोनांतून, सार्वकालिक, सर्व प्रकारच्या प्रबोधनाचा अंतर्भाव या 'सम'दृष्टीत असतोच ह्याचा विचार मनात ठेवून वर्तमानकालीन तात्कालिक अभिनिवेशपूर्ण, वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टिकोनातून संतवाङ्मयाची चर्चा करताना; सतत सावध असलेच पाहिजे.

५. 'दीप चैतन्याचा' ह्या ग्रंथाची मांडणी करतांना, ग्रंथलेखक प्रा.डॉ. अशोक लिंबेकर यांनी बहुधा वरील सर्व मुद्दे विचारात घेतलेले दिसतात; ही गोष्ट अभ्यास क्षेत्राच्या दृष्टीने आश्वासक वाटते. याकरिता ते अभिनंदनास पात्र आहेत. ग्रंथमांडणीमागील त्यांनी मांडलेली भूमिका या दृष्टीने लक्षणीय आहे. जवळपास सत्तर-ऐंशी विभूतिमत्त्वांचा त्यांनी परिचय करविला आहे. त्यांच्या डोळ्यासमोर मध्ययुगीन संतांबोबरच १९ आणि २० व्या शतकातील संतमंडळीही आहेत. एकात्म भारताचे भान त्यांना आहे. त्यादृष्टीने त्यांनी केवळ महाराष्ट्रातील संतांचाच विचार केला नाही; त्याबरोबरच कन्नड, हिंदी, हिंदुस्थानी, तमीळ, पंजाबी अशा विविध भाषिक आणि विविध प्रांतीय संतांचा विचार केलेला आहे. त्यामुळे तुलनात्मक आणि तौलनिक भाषिक आणि सांस्कृतिक अभ्यासाला पथदर्शी अशी मांडणी घडली आहे. त्याचबरोबर मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन अशा जवळपास आठशे वर्षांच्या कालावधीचा संतवाङ्मय आणि विभूतिमत्त्वांची दृश्य मालिका डोळ्यासमोर उभी करतांना; या परिचयात्मक निवेदनलेखनाला बदलत संदर्भ आणि बदलती रूपे यांचे परिमाण तर दिले आहेच; त्याचवेळी अध्यात्मकेंद्रितता केंद्रवर्ती ठेवण्याचे भान कोठेही सुटलेले नाही.

६. संतांच्या विभूतिमत्त्वाचा परिचय समग्रतेने होणे आवश्यक असते. चरित्र, संस्कारसंचित, गुरुपरंपरा, पंथानुसारता, अध्यात्मिक अधिकार, सिद्धसंन्यास अनुसारी व्यवहार आणि वर्तन, सामाजिक सांस्कृतिक धुरिणत्व, स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष प्रबोधन तथा उद्बोधन कार्य, आत्मोद्धार आणि लोकोद्दाराची दृष्टी, भक्तीची वैशिष्ट्ये आणि या सर्व गोष्टींचे दर्शन घडविणाऱ्या संतवाङ्मयाचा आशयनिष्ठ आणि आकृती व शैलीनिष्ठ परिचय. असा परिचय घडवितांना स्थलकालसापेक्ष विवेचनातून वस्तुनिष्ठ दर्शन आणि वर्तमानकालसापेक्ष अनुबंधाचा विचार; या सर्व गोष्टींचा विचार करून वाचकसापेक्षतेने 'दीप चैतन्याचा' या ग्रंथाची मांडणी डॉ. अशोक लिंबेकरांनी केली आहे. त्यासाठी त्यांनी आपल्या लेखनाचे; वैश्विक विचार, सामाजिक चिंतन प्रबोधन, साहित्याची

वैशिष्ट्ये आणि साहित्यसौंदर्य, संत वहिवाटीचे स्थानमहात्म्य, आणि संतांचे विभूतिमत्त्व दर्शन त्यांच्या वाङ्मय परिचयासह असे भाग करून संतसाहित्याच्या अभ्यास वैशिष्ट्यांचे दिग्दर्शन केले आहे. आपली भूमिका स्पष्ट करतांना डॉ. लिंबेकर नम्रपणे लिहितात, “प्रस्तुत ग्रंथ म्हणजे संतसाहित्याच्या अभ्यासाचे, संशोधनाचे प्रवेशद्वार ठरावे अशी अपेक्षा आहे.” त्यांची ही अपेक्षा नक्कीच वाजवी आहे. ग्रंथमांडणीतून ती बहुतांशी फलद्रुप झाली आहे हे अभिनंदनीय होय.

७. प्रा.डॉ. अशोक लिंबेकर यांचे ‘दीप चैतन्याचा’ या ग्रंथातील लेखन हे पूर्वप्रसिद्ध लेखन आहे. दैनिक सार्वमत आणि दैनिक देशदूत या वर्तमानपत्रांच्या संयुक्त रविवार पुरवणीत क्रमशः प्रसिद्ध झालेली ही लेखमाला होय. एखाद्या वर्तमानपत्रात सदर स्वरूपात, एखाद्या विशिष्ट भाषिक अवकाशात, विशिष्ट मुद्यांच्या अनुषंगाने, विशिष्ट वाचकवर्ग आणि करावयाचे विशिष्ट संदेशन, घडविण्याचे लक्ष्य डोळ्यासमोर ठेवून; वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीत हे लेखन करावयाचे असते. तरी हे लेखन सहज, स्वतंत्र स्फूटस्वरूपात घडल्याची आस्वादकांची खात्री झाली पाहिजे अशा ढंगात लिहावयाचे असते. हे बंदिस्त स्वातंत्र्य आविष्कृत करण्याची कला; हीच तर सदरलेखकाची खरी प्रज्ञा असते. डॉ. अशोक लिंबेकर हे मुळात समाजाभिमुख, व्यासंगी प्रतिभावंत असल्याची प्रचिती ‘दीप चैतन्याचा’ या ग्रंथातील लेखनातून येते. त्याचबरोबर ते स्वतः तर साहित्यसंशोधक आणि साक्षेपी समीक्षक आहेतच; तसेच ते संशोधन मार्गदर्शकही आहेत. त्यामुळे त्यांनी वर्तमानपत्राच्या स्वभावधर्म आणि व्यक्तिमत्त्व यांना अनुसरून लेखन करतांना विद्येपाठीय अभ्यासक, पत्रकार आणि सामाजिक राजकीय कार्यकर्ते यांना हे लेखन अचूक संदर्भसाधन व्हावे आणि सामान्य माहिती पुरविणारे व्हावे याची दक्षता घेतली आहे.

मध्ययुगीन आणि आधुनिक संतविभूतिमत्त्वे, त्यांचे समाजप्रबोधनात्मक वैश्विक पातळीवरील कार्य, त्यांची ग्रंथसंपदा, साहित्याविष्कारातील आस्वाद्यतेबरोबरच त्यातील अध्यात्मप्रबोध या सर्व गोष्टींचा लाभ व्हावा, संत आणि तीर्थक्षेत्रे यांची नेटकी माहिती मिळावी आणि सामान्य माणसांना सहज सत्संग घडावा याकडेही लक्ष दिले आहे.

संतसाहित्य आणि कृषी संस्कृती, संत वचनातून पर्यावरण संवर्धन यासारख्या लेखातून; वर्तमानातील ऐरणीवर असलेल्या प्रश्नाविषयी डॉ. लिंबेकर

सामूहिक चिंतन घडवितात. अमृतानुभवाची पौर्णिमासारख्या तात्त्विक लेखनातून सत्संग घडवितात. स्त्रीशक्तीचा जागर, ग्रामविकासाचे क्रांतीदूत, सामाजिक समतेची दिंडी यांसारखे लेखन यातून सामाजिक सुधारणांविषयी संतांचा प्रबोध निवेदित करतात. सकलार्थ मती प्रकाश, अनंत लावण्याची शोभा, ज्ञानदेवांचा श्रोतृसंवाद यांसारख्या साहित्यास्वादात्मक निबंधातून साहित्यसौंदर्याचा आनंद वाचकांना देतात. नेवासा : त्रिभुववनैपवित्र क्षेत्र, महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक माहेर यांसारख्या स्फूटलेखनातून क्षेत्रपर्यटन घडवितात. ज्ञानदेवे रचिला पाया, स्तंभ दिला भागवत, तुका आकाशाएवढा सारख्या विभूतिमत्त्व दर्शन घडविणाऱ्या विभूतिचित्रांतून नेमकेपणाने त्यांचे सांप्रदायिक आणि अध्यात्मिक क्षेत्रातील कार्य अधोरेखित करतात. चोखोबा, गोरुबा, नरहरी, सोयरा, कान्होपात्रा, जनाबाई, संत शेख महंमद, त्रिंबकराय स्वामी यांसारख्या मराठी संतांबरोबरच कन्नड पुरंदर विठ्ठल, बसवेश्वर; हिंदी मीराबाई, नरसी मेहता; तमीळ संत आंदोळ; पंजाबचे श्री गुरुनानक, तुलसीदास, सूरदास आदींची विभूतिचित्रे शब्दातून मूर्त करून अवघा भारत ही संतांची भूमी असलेले; एकात्म सांस्कृतिक राष्ट्र असल्याचे संदेशन घडवितात. विसाव्या शतकातील संतांनाही त्यांनी आपल्या सदरात प्रकट करून भारतीय अध्यात्मनिष्ठांची सनातन आणि चिरंतन परंपरा लक्षवेधकतेने मांडली आहे.

आपल्या लेखांना ‘पैस ज्ञानोबांचे प्रतिक’, ‘युगंधर योगेश्वर संस्कृतीनायक, ‘कीर्तन महाराष्ट्राची सांस्कृतिक गाथा’ अशी केंद्रवर्ती, व्यापक उद्बोधक शीर्षके देऊन संतांचा आणि संतवाङ्मयाचा व्यापक परीघ वाचक आस्वादक आणि अभ्यासकांपुढे मांडून, वाचकांना चिंतनमग्न करून; प्रबोधित केले आहे.

८) सदरलेखक असो की साहित्यिक, आपले लेखन करतांना, समाज समानधर्मा होऊन; आपल्या भावनात्मक, साहित्यस्वादात्मक आणि चिंतनात्मक प्रवासाचा सहप्रवासी व्हावी; शक्य तेवढे साधक आणि सम्यक प्रबोधन त्यातून घडावे; असे मनात अनाहूतपणे योजत असतोच; कारण तो ही एक समाजघटक असतो आणि लेखक, अभ्यासक, विचारवंत म्हणून त्याचे ते उत्तरदायित्व असते. त्यात अध्यापक, प्राध्यापक यांची तर समाजाशी, संस्कृतीशी आणि राष्ट्राशी सकारात्मक बांधिलकी असते, तशी ती असलीच पाहिजे. प्रा.डॉ. लिंबेकरांची भूमिका या विचाराशी जुळती आहे; ही अभिनंदनीय,

आश्वासक आणि अनुकरणीय गोष्ट आहे. त्यांनी नेटकेपणाने ग्रंथाची मांडणी करून; आपल्या सदरलेखनाला एक सुसूत्र वैचारिक आणि आस्वादक, तेवढीच प्रबोधक ग्रंथनिविष्टता आणली आहे. त्यांच्या या ग्रंथलेखनाबद्दल, सदर संचालक वर्तमानपत्रे, चिन्मय प्रकाशन आणि प्रा.डॉ. अशोक लिंबेकर यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन! त्यांच्या पुढील उपक्रमांस व साहित्यनिर्मितीस मनःपूर्वक शुभेच्छा!

‘कबीर वाणी’चा अलौकिक मराठी आविष्कार!

आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांनी, मराठीत अनुवादित केलेला; सरदार जाफरी संपादित; ‘विश्वपारखी’ प्रबुद्ध महाकवी संत कबीर यांचा, ‘कबीर वाणी’ ग्रंथ मोठ्या अद्भूत योगाने माझ्या हाती आला. मी संत शेख महंमद महाराज, श्रीगोंदे यांचे चरित्र ‘गंधर्ववेद’ प्रकाशनासाठी पूर्णत्वास नेत होतो. त्यातील ‘कबीराचा शेका’ हा भाग मी नुकताच लिहून संपवला होता. आणखी एक विलक्षण योग म्हणजे, आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांनी २४ ऑगस्ट रोजी म्हणजे माझ्या वाढदिवशी, हा ग्रंथ मला अभिप्रायार्थ व प्रसारार्थ भेट दिला. कसे कोण जाणे त्या दिवशी मी सकाळपासून माझीच कविता गुणगुणत होतो -

कबीराचे शेले, नाम्याचे अभंग, जनीचा व्यवहार, कैवल्यासाठी ॥

अविंद महमद, दंगला अभंगी, गोविंदाचा ठाव सर्वा ठाई ॥

जात पात धर्म अभंगी बुडाले, अभंगी निपजले माणूसपण ॥

गुणगुणत्या कवितेच्या काही ओळी जाणीवपूर्वक येथे मांडल्या! सोनग्रांच्या हातून, ग्रंथ हाती घेतांनाच ऐश्वर्यसंपन्न, भावरत्नाचा चैतन्यमयी स्पर्श हातांबरोबरच हृदयालाही झाला. मला तो नरजन्माच्या सार्थकतेचा प्रसाद वाटला.

निवांत आणि प्रसन्न सकाळी तेवढ्याच प्रसन्न मनाने सोनग्रांच्या ‘कबीर वाणी’ला सन्मुख झालो. ग्लोबल मार्केटींगच्या जमान्यात; प्रकाशक आरती सोनग्रांनी श्रीमंत कोंदणात ‘कबीर वाणी’ला; जिज्ञासू, रसिक, आस्तिक, मानवतेचे पुजारी आणि भागवत भक्त यांच्या पुढ्यात सादर केले. बनारसी किमती शालू उंची रेशीम धाग्यांनी विणून, तेवढ्याच सुंदर कुसरींसह तयार

करून, मृदुल हातांनी, हळूवारपणे, हाताळत, चिकित्सक ग्राहकांच्या पुढे पदर पदर, घडीघडीने उलगडत; प्रदर्शित करावा आणि चोखंदळांचा चोखंदळपणा विरून जाऊन; हरखून हरखून आस्वाद घेण्यातच तो दंग व्हावा; तसाच मी एकेक पान उलगडीत गेलो. मला बाबामहाराजांच्या 'ऐश्वर्यवती ज्ञानेश्वरी'ची आठवण झाली. मध्ययुगीन हस्तलिखिताचे स्वरूप देत 'मोकों कहाँ दूँढे बन्दे, मै तो तेरे पासमें ।' चा आचार्यांनी केलेला, समश्लोकी असे वर्णन करता येईल असा, अनुवाद - 'कुठे शोधिशी मजला जीवा, मी तर निकट निवासी' अशा दोह्याने सुरुवात करून प्रत्येक पृष्ठ जणू अश्वथाचे पान; असा भास निर्माण करीत, कबीरांचा दोहा आचार्यांचा समश्लोकी मराठी अनुवाद आणि त्याचा सरळ मराठी अर्थ, अशा क्रमाने देत; एकशे अठ्ठावीस दोहे वाचकांसमोर साक्ष होतात. नयनमनोहर अशा रंगसंगतीसह सात्त्विक भाव जागवीत; प्रत्येक पृष्ठ मोठ्या आकर्षकपणे आणि चित्तवेधकतेने प्रकटते. कबीरांचे गुज वाचकांच्या हृदयी अनुवादातून पोचविले जाते. ग्रंथ उद्घाटन करताच संत कबीरांचे उद्बोधक असे दोहाष्टक आचार्य सोनग्रांच्या मराठी अनुवादित दोह्यांसह समोर येते. यांचा मनोभावे आस्वाद घेत असतांनाच, संत कबीरांची सांगी अनुभवण्यासाठी मन सज्ज होते. तर ग्रंथसंपन्न होतांनाही असेच दोहाष्टक, अध्यात्मिक आणि सामाजिक सामरस्याच्या जाणिवेने मनाला कृतार्थ करते.

सरदार जाफरी संपादित 'कबीर वाणी' अनुवादित करतांना संत कबीर सर्वसामान्य मराठी वाचकांपर्यंत सुलभतेने जावेत एवढ्याच उद्देश आचार्य रतनलाल यांचा नाही; तर भेदरहित सामरस्यपूर्ण असा एकात्म मानवी समाज निर्माण होण्यासाठी परिवर्तनाला प्रेममूलक, प्रेरक आणि प्रवर्तक सत्संग घडावा, यासाठीचे अनुष्ठान ते करीत आहेत. 'कबीर वाणी' वाचतांना ही वाचकाची भूमिका घडावी यासाठी यांनी यज्ञकुंडाची आणि यज्ञशाळेची जणू उभारणी केली आहे. 'हर वो मानव बुद्ध है' ही ढाबऱ्यांची कविता, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेबांचा दंड, संत कबीरांचा क्रांतिकारी आविष्कार घडविणारे शाहीर अमरशेख, वारणा ते व्होल्गा मधील, शाहीर अमरशेखांबरोबरची अण्णाभाऊ साठे आणि श्री. गवाणकर ही मानव्य संवेदना जपणारी संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वे, समतेसाठी प्राणांतिक संघर्ष करणारे महान अफ्रिकन अमेरिकन गायक पॉल रॉबसन, आचार्यांचे गुरू झुंजार नेते आणि संतांचे सन्मित्र साहित्यिक, आचार्य प्र. के. अत्रे, 'रक्ता रक्तातील कोसळोत भिंती । मानवाचे अंती । एक गोत्र'

अशी आर्त आवाहक हाक देणारे ज्ञानपीठ आणि 'कबीर' पुरस्काराने सन्मानित कवि - विं. दा. करंदीकर, मनस्वी साहिर लुधियानवी, मौलाना जलालुद्दीन रुमी, सूफी कवी हाफीज, संत रविदास, 'कबीर मोमीन खरा' याची साक्ष देणारे संत तुकाराम, डॉ. ताराचंद, गुरुनानक देव, रवींद्रनाथ टागोर, कुमार गंधर्व, डॉ. श्रीराम रानडे, प्रीतिसुधाजी, प्रतिभा शाहू मोडक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे गुरू बुद्ध, कबीर व फुले, यांना या वाग्यज्ञासाठी आवाहित करून; जणू मुहूर्तमेढ रोवली. एकविसाव्या शतकातही आर्थिक आणि सामाजिक साम्यवादी परिवर्तन चळवळीला अध्यात्मिक आस्तिकतेची, सत्संगपूर्ण जोड दिल्याशिवाय; खऱ्या अर्थाने समदृष्टीमूलक एकात्म मानवी समाज प्रबुद्धपणे आणि प्रगमनशीलपणे आकारणार नाही! तो आकारण्यासाठीचा सामाजिक आणि अध्यात्मिक महासमन्वय साधणाऱ्या संत कबीरांच्या दोह्यांचा मराठी समश्लोकी अनुवाद; तेवढ्याच संवेदनशील मनस्कतेने करण्याचा रतनलाल सोनग्रांचा हा वाग्यज्ञ. 'जाणिव्यांच्या कोंदणातले रत्न सोनग्रा' या मथळ्याखालील मलपृष्ठावरील मजकुरातील 'वेदनेवर फुंकर घालणारे लिखाण करण्याचा वसा सोनग्रांनी प्राणापलीकडेही जपलेला दिसून येतो' हा आचार्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावरील दै. 'नवाकाळ'च्या 'अग्रलेखांचा बादशहा' या अग्रलेखातील अभिप्राय. त्यांची दोह्यांचा अनुवाद करण्यामागील, वर उल्लेखित भूमिका अधिक स्पष्ट करणारा आहे.

'माझा मराठाची बोलु कौतुके' ही संत ज्ञानेश्वरांपासूनची भूमिका आहे. साहित्यिक, समीक्षक, नाटककार, सामाजिक परिवर्तन चळवळीचे धुरीण, कवी अत्यंतिक तळमळीचे पत्रकार आणि अमोघ वक्तृत्वाची देणगी मिळविलेले साहित्यिक, सामाजिक सभासंमेलनातून सुप्रतिष्ठितपणे सन्मानित झालेले, साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्षपद भूषविलेले आणि आपल्या तपस्येचा प्रभाव देश-विदेशात मांडणाऱ्या, आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांनी संत ज्ञानेश्वरांची ती भूमिका स्वीकारली हे सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अतिशय आवश्यक आणि आश्वासक आहे. मराठीत अनुवाद करतांना, रतनलालजींनी सोपेपणा अर्थात प्रासादिकता आणि अध्यात्मिक पारिभाषिक शब्द वगळता, गावाकडली सर्वसामान्यांची बोली भाषा अनुवादासाठी निवडून संतपरंपरेचे सामाजिक भाषाभान जपले आहे.

‘हंसा करो पुरातन बात ।
कौन देससे आया हंसा, उतरना कौन घाट ।
कहाँ हंसा विसराम किया है, कहाँ लगाये आस ॥’

(कबीरवाणी १२)

चा अनुवाद करतांना आचार्य लिहितात-

‘हंसा, कथा पुरातन सांग ।
देश कोणता असे तुझा अन् घाट कोणता सांग ॥
कुठे तुझा विश्राम असे अन् कुठे लावली आस ॥’

अशा सोपेपणाने अनुवाद करतात.

‘साधो, यह तन ठाठ तँबूरेका ।
ऐंचत तार मरोरत खुँटी, निकसत राग हजूरेका ॥
टूटे तार बिखर गई खुँटी, हो गया धूरम-धूरेका ।
कहै कबीर सुनो भाई साधो, अगम पंथ कोई सुरेका ॥’
ई(दोहा ३९)

याचा अनुवाद-

‘साधू हा देह थाट तंबोच्याचा ।
खेचूनि तार पिळावी खुंटी, राग निघे भक्तीचा,
तुटता तार निखळता खुंटी - कण कण होई मातीचा ।
म्हणे कबीर ऐका साधुजन, अगम पंथ कुणी शूराचा ॥’

१ मे महाराष्ट्र दिनी अवतरलेल्या रतनलालजींचा पिंड ग्रामीण मराठी मातीचा आहे. वास्तविक उच्चविद्या विभूषित आणि संस्कृतोद्भव अशा हिंदी आणि मराठी प्रमाणभाषेवर त्यांचे केवळ प्रभुत्वच नाही तर ते विद्यावाचस्पती, भाषाप्रभु आणि प्रकांडपंडितही आहेत. असे असूनही हा एकप्रकारे देशीपणाचा बाज त्यांनी सांभाळून अभी आणि लोक यांचा जाणीवपूर्वक, तरी सहज समन्वय राखण्याचा प्रयत्न केला आहे, आणि त्यांचा हा प्रयत्न यशस्वीदेखील झाला आहे.

संत कबीरांच्या जाणिवेतील सामाजिकता आणि अध्यात्म या दोन्ही गोष्टी सहजतेने स्वजाणिवेत आणून रसिकाच्या मनात त्याच संवेदनेसह कबीर प्रेरित करणे; ही गोष्ट मूळात अध्यात्मसाधनेचा स्पर्श असल्याखेरीज शक्य नव्हती. अनेकदा पुरोगामित्वाच्या बुरख्याखाली ही आंतरिक संवेदना दडपण्याचा

प्रयत्न होतो. विज्ञाननिष्ठा, बुद्धिप्रामाण्य आणि सामाजिक भौतिक परिवर्तन चळवळीच्या वाटेवर ते घडतेच. परंतु प्रश्नांचा सामोपचाराने समन्वय साधणाऱ्या आचार्यांनी आपल्या प्रज्ञेने या समस्येवर मात करून अनुवाद साधला आहे. त्याचे मूळ त्यांच्या उभयभाषांच्या अभ्यासात व्यासंग आणि प्रभावात दडले आहे तसेच ते त्यांच्या आस्तिकतेत दडले आहे. म्हणूनच समश्लोकी स्वरूपात दोहे मांडतांना सहज हृदयसंवाद साधू शकतात-

‘उलटि जात - कुल दोऊ बिसारी । सुत्र सहज महि बुनत हमारी ।
हमारा झगरा रहा न कोऊ । पंडित-मुल्ला छौडे दोऊ ।
बुनि बुनि आप आप पहिरावों । जहाँ नहीं आप तहाँ है गावों ।
पंडित-मुल्ला जो लिखि दीया । छाँडि चलै हम कछु न लीया ।
रिदै खलासु निरखि ले मीरा । आजु खोजि खोजि मिलै कबीरा ॥’
(दोहा १०२)

त्याचा अनुवाद-

‘कुळ जातीचे होय विस्मरण । शून्य सहजीचा झालो विणकर ।
उरे न काही आता भांडण । भटा-मौलवी सुटलो आपण ।
विणुनि आपुले मी पांघरतो । ‘अहं’ सोडूनि तेथे गातो ।
भटा-मौलवी ने जे लिहिले । ते तर आम्ही सर्व सोडले ।
हृदय ‘मुक्त’ हे पाही ‘मीर’ । शोध शोधुनि मिळे कबीर ॥’

मध्ययुगीन संत वाङ्मयात संत कबीर आणि संत शेख महंमद ही दोन आश्चर्ये सामाजिक महासमन्वय म्हणून पुढे अनुभूत होतात. त्यांनी भारतीय समाजाला आणि प्रसंगी एकारत जाणाऱ्या भक्ती संप्रदायांनाही मार्गदर्शन करून; एकात्म मानवी समाजनिर्मितीचे काम केले आहे. अनेकदा हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे दुवे असा त्यांचा फारच ढोबळ उल्लेख राजकीय आणि सामाजिक चळवळीत होतो. ही मर्यादा ओलांडून त्यांचा वैश्विक मानवतेच्या दृष्टीने विचार केला पाहिजे हे ज्यांनी ओळखले त्या मालिकेतील विचारवंतातील एक विचारवंत रतनलालजी सोनग्रा होत.

अनेकदा सूफी संत म्हणून सूफी तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने संत कवी कबीरांचा उल्लेख होतो. प्रेम आणि मानवता या मूल्यांचा विचार करता; अनंतात सर्वच द्वैते, भेद नाहीसे होतात; त्या अनंताचा, अविनाशित्वाचा आविष्कार मानवी जीवनात घडविण्याची साधना कबीरांनी केली आहे; हे ओळखून भाष्य

करणाच्या विचारवंतातील प्रज्ञावंत म्हणून; रतनलालजी सोनग्रांनी संपन्न केलेला हा वाग्यज्ञ खूपच महत्त्वाचा वाटतो. भेद आणि सर्वप्रकारचे शोषण या विरहित समाजाची मांडणी करण्याचा भारतीय विचारवंतांचा वैश्विक दृष्टिकोन, खरे तर भारतीय मातीच्या स्वभावातूनच आविष्कृत झालेला आहे; या सनातनत्वाचे भान रतनलालजींना असल्याने केवळ सूफी किंवा मुस्लिम आणि केवळ भागवत असा विचार न करता सोनग्रा प्रबुद्धतेच्या विचारांचा पायाभूत दृष्टिकोन घेऊन; संत कबीरांचा अनुवाद करतात. त्यासाठी त्यांनी हेतुतः सरदार जाफरींचे संपादनच अनुवादासाठी हेतूपूर्वक निवडले आहे, हे विसरता येत नाही. अध्यात्म विचार, निखळ प्रेम, निखळ मानवता ही गाव, जात, पंथ, धर्म, भाषा, प्रदेश इ.इ. कोणत्याही मर्यादित बांधली जात नाही तर अवघ्या विश्वाला, चराचराला कवेत घेऊन प्रकटते, हा विचार संतांच्या अद्वैत विचारातून पुढे येतो. संत ज्ञानेश्वर, संत कबीर, संत तुकाराम हे कालभिन्नतेनेच केवळ वेगळे ठरतात. आत्माविष्काराच्या दृष्टीने या तिघांतही एकाच भूमिकेचे, विचाराचे प्रसारण होते. संत वाङ्मय हे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या आधुनिक मूल्यविचाराला बळकटी देते. हे सर्व वैचारिक आणि भाव-विश्व आचार्य रतनलालजी सोनग्रांच्या व्यक्तिमत्त्वातून त्यांच्या लेखणीत सदैव प्रकट होत गेले; म्हणूनच त्यांचे वाङ्मय आक्रस्ताळेपणा न करता, सामंजस्य, समन्वय यांसह वेदनेवर फुंजकर मारण्यासाठी आविष्कृत होते. 'कबीर वाणी'चा अनुवाद हा याच जाणिवेतून घडलेला अद्वितीय आणि अलौकिक असा आविष्कार होय. सोनग्रांचे यासाठी अभिनंदन तर केलेच पाहिजे. त्याचबरोबर कृतज्ञमानाने त्यांच्या आविष्काराचे स्वागत केले पाहिजे.

'विश्व पारखी' प्रबुद्ध महाकवी संत कबीरांची 'कबीर वाणी'चा समश्लोकी मराठी अनुवाद अतिशय चित्ताकर्षकपणे ग्रंथस्वरूप कोंदणातून सादर करून सोनग्रांनी 'कबीर वाणी'ची मौल्यवानता तर अधोरेखित केलीच, त्याचबरोबर 'कबीर वाणी' संग्राह्य केली. सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळींना विचारांच्या आणि भावाविष्काराच्या दृष्टीने मार्गदर्शक ऐवज प्राप्त करून देऊन; आचार्यांनी या चळवळींना मूल्यात्मक बळ दिले आहे. मध्ययुगीन संतवाङ्मय निर्मितीच्या काळाची पार्श्वभूमी वैचारिकदृष्ट्या गोंधळात टाकणारी होतीच; त्याहीपेक्षा आजची पार्श्वभूमी अधिक भेदमूलक आणि दिशाहीन झाली आहे. अशाकाळात संतांच्या वाङ्मयाचे पुनर्जागरण

साक्षेपाने तसेच वैश्विक मानवाच्या कल्याणाचे भान ठेवून झाले पाहिजे. ह्याच तळमळीतून 'कबीर वाणी'चा मराठी अनुवाद करून; आचार्य सोनग्रांनी एकप्रकारे दीपस्तंभ उभा केला आहे.

आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांचे या अमूल्य कार्याकरिता मनःपूर्वक अभिनंदन. सर्वत्र या ग्रंथाचे स्वागत होईल, असा विश्वास वाटतो.

चरित्र, चिंतन, चेतना यांचा चित्रदर्शी आविष्कार!

विश्वसाहित्यकार जनगायक तुकाराम भाऊराव साठे तथा 'अण्णाभाऊ साठे' (चरित्र, चेतना, चिंतन) असा, आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांच्या प्रतिभासंपन्न लेखणीतून आणि मांडणीतून, आकारलेला चरित्रग्रंथ म्हणजे अण्णाभाऊंची विश्वात्मक भूमिका आणि लोकधुरिणत्व या व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूंवर; नेमक्या बिरुदावलीतून प्रकाश टाकणारा ग्रंथ होय. या ग्रंथातून अण्णाभाऊंचे चरित्र समोर येते. त्यांच्या साहित्याविष्कार आणि जीवनविषय दृष्टिकोनाचे, स्वीकृत वैचारिक व्यूहाचे, भारतीय आणि वैश्विक पातळीवरील लोकसापेक्षतेने; चिंतन घडते. वैचारिक व्यूहानुसार समग्र समाज परिवर्तनात्मक चळवळीला चेतना मिळते असे व्यापक लक्ष्य समोर ठेवून; आचार्य सोनग्रांनी, या ग्रंथाचा नेटका आविष्कार घडविला आहे.

वैचारिक व्यूह आणि साहित्य यांचे मर्मग्राही तरी आस्वादक, परिशीलन करण्याची ताकद आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांच्या जीवसारणीत, व्यासंगात आणि प्रज्ञेत आहे. त्यामुळे कधी नव्हे एवढ्या साक्षेपाने, आग्रहाने आणि समाजाभिमुखतेने अण्णाभाऊंच्या कवी, शाहीर, कलावंत, साहित्यिक, साम्यवादी प्रबोधकक्रांतीकार; अशा व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्व पैलूंवर या ग्रंथात प्रकाश पडला आहे. वाचकांच्या मनामध्ये परिवर्तनाची चैतना निर्माण होईल, असे शब्दसामर्थ्यासह विवेचन आणि विश्लेषण ग्रंथात घडले आहे.

सर्व थरातील आणि विशेषतः उच्चभू आणि कार्पोरेट जगतातील वाचकांचे, वेगवान सारणीतही ग्रंथाकडे सहज लक्ष जाईल आणि ग्रंथ चाळताचाळताही अंतर्मुखतेने, मानवी जीवनाचे विश्वात्मक समतामूल्य दृष्टीने

चिंतन घडणे अपरिहार्य होईल; अशा योजकतेने एखाद्या समतामूल्य दृष्टीने चिंतन घडणे अपरिहार्य होईल; अशा योजकतेने एखाद्या 'कॉफी शॉप बुक' सारखी मांडणी केली आहे. इतिहास आणि वर्तमानाची नेमकेपणाने सांगड घालीत, मांडणी करण्याचा अभिनव प्रयोग आचार्यांनी केला आहे. साम्यवादी विचारांची 'मानवतावादी श्रीमंती' या ग्रंथातून सहज प्रदर्शित करण्याचे कौशल्य रतनलाल सोनग्रा यांनी उपयोजिले आहे. लोकशाहीर अण्णाभाऊंची, सूचक आणि परिवर्तनाचे आवाहन करणारी वचने, त्यांची वैचारिक निष्ठा व्यक्त करणाऱ्या भावात्मक व काव्यात्मक पंक्ती उपयोजित करून; अण्णाभाऊंच्या, समताधिष्ठित मानवी प्रेममूलक वैश्विक वैचारिकतेकडे सोनग्रांनी वाचकांना आकर्षित करून घेतले आहे.

अण्णाभाऊंचा वैचारिक पिंड संस्कारित करणाऱ्या विभूतिमत्त्वांची चरित्रात्मक आणि तत्त्वज्ञानात्मक माहिती सुरुवातीला सोनग्रा देतात. त्यात कार्ल मार्क्स, डॉ. श्रीपाद अमृत डांगे, क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रभाव आणि प्रेरणेचा सूचक उल्लेख औचित्यपूर्ण आहे.

अण्णाभाऊ साठे विश्वसाहित्यकार आहेत; असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा; विश्वाला त्याची विश्वात्मकता आकलित होण्यासाठी; त्यांच्या साहित्याचे भाषांतर, रूपांतर, माध्यमांतर घडणे अपेक्षित असते; नव्हे ते आवश्यकच असते. भारतीय परिप्रेक्षात हिंदी आणि इंग्रजी हे पर्याय आपल्यासमोर उभे राहतात. साम्यवादासारखा युगप्रवर्तक आणि चिरंतन आत्मशुद्धीचा विचार; कोणत्याही तत्त्वज्ञानाप्रमाणे; देश, काल, भाषा, मानवी पृथक, पृथक समूह, वंश यांना ओलांडून पलिकडे जातो. असे तत्त्वज्ञान जीवनात अनुसरणे हे त्या मानवी अस्तित्वातील शहाणपण असते. अण्णाभाऊ लौकिकदृष्ट्या किती यत्ता शिकले, त्यापेक्षा हे शहाणपण विशेष मोलाचे होते. हे ओळखून, वैश्विक विचार प्रसाराच्या साध्यासाठी सोनग्रा यांनी अण्णाभाऊ साठे यांचे चरित्र, चेतना आणि चिंतन या विषयीची चर्चा करण्यासाठी हिंदी भाषेची निवड केली. मुळात सोनग्रा हे हिंदी भाषा आणि वाङ्मयाचे प्राध्यापक आहेत. त्यांच्या या व्यक्तिमत्त्वाचा विनियोग त्यांनी अण्णाभाऊंच्या समग्र व्यक्तिमत्त्वाला जगभर पोचविण्यासाठी केला. या त्यांच्या औचित्याला दाद दिली पाहिजे. रणझुंजार अण्णाभाऊ साठे यांच्या जीवनावरील चित्रकथा - 'वारणा ते

व्होल्गा' या 'स्नेहबंध' प्रकाशित, आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांनी लिहिलेल्या, अण्णाभाऊंच्या साहित्य आणि चरित्रविषयक जीवनकहाणीचा हिंदी आविष्कार, या ग्रंथाच्या रूपाने आचार्यांनी घडविला आहे. ही अभिनंदनीय गोष्ट होय. 'भूमिका' मांडतांना "उस विशाल मुंबई में काम खोजते खोजते, मजदूरी करते करते, जीने के लिए मर कर श्रम करते हुए... अण्णाभाऊ कि 'लाल बावटा' (साम्यवाद) से पहचान हुई ।" आणि 'दुनियाभर के मजदूरों एक हो जाओ खोने जैसा तुम्हारे पास कुछ नहीं' या अर्ध्या जगावर अधिराज्य करणाऱ्या मार्क्स विचारांचा अण्णाभाऊंवर विलक्षण परिणाम झाला. 'जन्मतः दुःखी मातंग समाज में अकाल का सामना करते करते उनके माँ-बाप केवल जीनेके लिए... वाटेगांव से मुंबई पैदल निकले. दीहाडी मजदूरी करते करते एक महिने के बाद यह साठे परिवार मुंबई पहुंचा ।' याकडे वाचकाला घेऊन जात अण्णाभाऊंना साम्यवादाचा साक्षात्कार का झाला असावा याकडे आचार्यांनी अचूक लक्ष वेधले आहे. अण्णाभाऊंच्या चित्रकथेतील मुखपृष्ठांच्या कथा सांगतांना आचार्य लिहितात, 'दैन्य, दारिद्र्य, दास्य, दुराभिमान, दम्भ और देव पर मात करनेवाले अमर पात्र, अण्णाभाऊने निर्माण किए । अण्णाभाऊ की कलम में स्त्री जाति के बारे में अपूर्व आदर है । उनकी नायिकाएँ परिस्थितीसे लडती है, जखमी होती है... नष्ट होती है । लेकिन कभी पराभूत नहीं होती । उनकी व्यथाएं समाजकी ।' असा आशय 'अण्णाभाऊ की पुस्तक का एक-एक मुखपृष्ठ दिखाई दे रहा है ।' (दृश्य १) अशी १४ दृश्ये, या पुस्तकात अण्णाभाऊंच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाची बोलकेपणाने उकल करतात. अण्णाभाऊंनी २० कादंबऱ्या, १२ कथासंग्रह, ५ लोकनाट्य, शेकडो कविता-वीरगाथा-प्रेमकविता लिहिल्या आहेत. स्वतःच्या साहित्याविषयीचा अण्णाभाऊंचा अभिप्राय आचार्यांनी नोंदवला आहे - "जो कलाकार जनता कि कद्र करता है, जनता उसकी कद्र करती है, मैंने यह पहले सिखा, और फिर लेखन करने लगा । मेरे अपने देशपर उसकी जनतापर और संघर्षपर अटल विश्वास है - यह देश सुखी और समृद्ध बने, यह समता फलेफुले - महाराष्ट्र भूमी का नंदनवन बने ऐसे मुझे रोज सपने आते है ।" कोणताही तत्त्वनिष्ठ वैश्विक भूमिका असलेला तत्त्वज्ञ, कोणत्याही संत विभूतिमत्त्वापेक्षा वेगळा नसतो; याची प्रचिती अण्णाभाऊंच्या या उद्गारातून आचार्य सर्वासमोर मांडतात. अण्णाभाऊंमध्ये मुंबईत घडलेले परिवर्तन नेमक्या शब्दात मांडतांना

सोनग्रा लिहितात, 'अब अण्णा मिल मजदूर बने... सभाए सुनने लगे, अखबार पढने लगे... मिल की नौकरी छूटी फिर मिली... मजदूर आंदोलन में उन्हे लाल झंडेकी पहचान हुई । पूँजीवाद... समाजवाद समजने लगे 'मजदूरों के राज' के गीत गाने लगे । महाराष्ट्रके 'तमाशा'को कलापथक मे बदल डाला ।' चिंतन कर्मवान करण्याची ही खुबी अण्णाभाऊंमध्ये होती. "पृथ्वी शेषनागपर नही हमारी हथेलियोंपर टिकी है ।" याचे भान अण्णाभाऊंनी १९५८ च्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनात देऊन कष्टकऱ्यांना आत्मभान दिले.

अण्णाभाऊंचा ज्या महा मानवांशी संबंध आला आणि अण्णा प्रभावित झाले; त्यांची चित्रप्रदर्शनीच आचार्य रतनलाल सोनग्रांनी मांडली आहे. त्यांत शाहीर गवाणकर, शाहीर अमरशेख, श्रीपाद अमृत डांगे, आचार्य अत्रे, अवतार कृष्ण हंगल आदींचा समावेश होता.

या पुस्तकात अनेकांच्या शब्दातून अण्णाभाऊंनी पोटेट अजराम केले आहे. त्यात भगवान वैराट, कादरखान, बाबुराव बारस्कर, ए. के. हंगल, हिरा जनार्दन, रामसागर पांडे, श्रीराम रानडे, नाना पळसीकर, मगजी सोनग्रा, डॉ. वैशाली भालसिंग यांचा लेख; डॉ. दाऊजी गुप्ता, डॉ. लखनलाल सिंह, बाबुराव गुरव, प्रकाश आंबेडकर आणि असे कितीतरी.

या ग्रंथात अण्णाभाऊंच्या कथा, कविता, चित्रपटकथा अंश, भाषणे इ.इ. आचार्य रतनलाल सोनग्रांनी हिंदीत रुपांतरित करून मांडल्या आहेत. निवड आणि मांडणी यातून अण्णाभाऊंचे विश्वसाहित्यकार क्रांतीकारी, साम्यवादी, परिवर्तनवादी असे व्यक्तिमत्त्व स्पंदित होत जाते. अतिसामान्य जनसमूहातून एक महान क्रांतीवीर, 'बदलो दुनिया मारो घाव । कह गये आंबेडकर भीमराव', 'किसानो आओरे, लो हाथ में एकता की मशाल, मजदूरों उडाओ आकाश में, लाल गुलाल...।' 'लडते-लडते मंगल तारा, लाल आकाश में फैलेगा, जनक्रांति का सूरज नभ में, सज-धजकर छा जायेगा ।' अशा परिवर्तनाच्या क्रांतीकारी हाका श्रमणाऱ्या, पीडितांना, वंचितांना, शोषितांना आणि समतावाद्यांना देत लाल गुलालाची उधळण करतात. तोच त्वेष, तीच हाक संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतही अण्णाभाऊंची ऐकू येते. मराठी भाषिक कष्टकऱ्यांच्या कळवळ्याने त्यांची ही हाक असते - 'जय महाराष्ट्र, संयुक्त महाराष्ट्र का गान, गायें सर उठाकर, बुलंद आवाज में मिलायें तान...।' मुळात मराठी भाषेतून

उर्जस्वलस्वरात अण्णाभाऊंनी मारलेल्या ह्या परिवर्तनाच्या हाका; आचार्य रतनलाल सोनग्रांनी हिंदी भाषेतून तेव्हाच्याच ताकदीने पुनरुज्जीवीत केल्या आहेत. याचे कारणही तसेच आहे. अण्णाभाऊंना समजून लोकांपुढे मांडतांना, सोनग्रा अण्णाभाऊंचे सहानुभूत होतात. त्यांच्या हृदयाशी संवाद साधत, ग्रंथमांडणीच्या रूपात; जनसामान्य मानवतावादी, परिवर्तनवादी, वर्गविहीन, जातीधर्मविहीन समाजनिर्मितीवादी यांच्यापुढे मांडतात. मने चेतवतात, अंतर्मुख होऊन चिंतन करण्यास भाग पाडतात. अण्णाभाऊंशी सहानुभूत होऊन परिवर्तनाची हाक देतात. हेच, 'विश्वसाहित्यकार जनगायक तुकाराम भाऊराव साठे तथा 'अण्णाभाऊ साठे' (चरित्र चेतना, चिंतन) या आचार्य रतनलाल सोनग्रा यांनी अभिव्यक्त केलेल्या चित्रशाळा स्वरूपातील या ग्रंथाचे बलस्थान होय. वाचकांचे लक्ष वेधले जाते. मन घुसळून निघते. भावना चेतवल्या जातात आणि नकळत ओठांवर शब्द आतून घुमतात - 'चल बदल दुनिया, घालून घाव !'

सहृदयाचा चिंतन सोहळा : 'माझे चिंतन, माझे जीवन'

पुंडलिक गवंडी, हे महाराष्ट्रात प्रसिद्ध असलेले व्यक्तिमत्त्व. ते प्रामुख्याने ओळखले जातात, ते 'हातोडा'कार गवंडी म्हणून. साहित्यिक, कवी, चिंतक आणि शिक्षक असा त्यांचा परिचय. "माझे चिंतन, माझे जीवन" हा त्यांचा लेखसंग्रह म्हणजे; एकूण त्यांच्या जीवनाचा, विचारांचा, चिंतनाचा आणि साहित्याचा 'उपोद्घात' होय. प्रत्येक लेख स्वतंत्र आणि निमित्ताने लिहिलेला, पूर्वप्रसिद्ध असा; तथापि लेखांचा क्रम आणि संपादन यामुळे वाचकाला एका समग्र वैचारिक ग्रंथाचा अनुभव घडतो. वाचन संस्कृती बाधित झाली असतांना, स्वतंत्र तरी सूत्रात ओविलेली विचार पुष्पे, वाचकाला सहज आणि व्यापकतेने अंतर्मुख करून; विचारमग्न करतात असे सामर्थ्य श्री. पुंडलिक गवंडींच्या मंथन मांडणीत आहे.

आदर्शवादाची गरज, समरसता, सामाजिक समता, बॅकलॉग या विषयांनी, सामाजिक एकात्मतेपुढील आव्हाने अधोरेखित करित; मानव्याला आवाहन केले आहे. प्रेम, जपणे, धर्म, एकात्मता, स्वराज्य ते सुराज्य, अशा विषयांवरील चिंतनांनी मानव्याची उकल घडविली आहे. भटक्यांचे साहित्य, साहित्य संमेलन, ग्रंथव्यवहार यावरील चिंतनातून वाचन संस्कृती आणि साहित्य निर्मितीकडे लक्ष वेधले आहे. राज ठाकरेंचं मराठीपण, कलावंत नसतील तर, घटस्फोट, सासू-सुनेचं नातं, माणुसकी दिसत नाही, संतांची शिकवण, आमचं ग्रहण सुटलं आदींसारख्या चर्चात्मकतेतून सर्वकष सामाजिक अवस्थेतील प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. वृत्तीने शिक्षक असलेल्या पुंडलिकांनी, आत्मानुभूतीपूर्वक शिक्षणविषयक विचारमंथन केलेले दिसते. 'ज्ञानार्थी की

परीक्षार्थी' यासारख्या प्रश्नांपासून विद्यार्थ्यांची आत्महत्या, शिक्षकाची जबाबदारी आणि महत्त्व आदी अनेक प्रश्नांवर चर्चा करित उपाय सुचविले आहेत. वैश्विक परिप्रेक्ष नजरेसमोर ठेवून; सनातनातून भविष्यापर्यंतचा शिक्षण प्रक्रियेविषयी वेध घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न; ग्लोबलायझेशनच्या काळात महत्त्वाचा वाटतो. राष्ट्रीय जडणघडण ही मानसिक आणि भौतिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर विकसनशील असावी; हा विचार व्यक्त करतांना; गवंडी सरांनी संत, युवक आदी घटकांबरोबरच सहकार चळवळी, सामाजिक चळवळी, राष्ट्रीय चळवळी यांविषयीही चिंतन केले आहे. चिंतनातून रचनात्मक उपाय सुचविणे ही धुरिणांची कर्तव्यतत्परता, गवंडींच्या चिंतनशील लेखनाला आहे.

पुंडलिक गवंडी साहित्यिक, चिंतक आहेत तसेच ते आस्वादक आहेत. कलास्वादाबरोबरच, सकारात्मक दृष्टीने साहित्याचा वेध घेत ते साहित्याचे पर्यालोचन करतात. 'पद्मभूषण भाऊसाहेब खांडेकर, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, 'बलुतं'कार दया पवार, नारायण असेपर्यंत सुर्वे हे नाव राहिल, असंवाहव साहित्य संमेलन, परिसस्पर्श, न्या. रानडे यांचे समाजचिंतन, साने गुरुजी जीवन व कार्य, हे त्यांचे लेख म्हणजे आस्वादक समीक्षेचे वस्तुपाठ आहेत. अभ्यासकांनी या लेखनाचा जरूर अभ्यास करावा.

सहवासात अनुभूत झालेल्या व्यक्तिमत्त्वांचा आदर आणि कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख प्रासंगिक अभिव्यक्तीतून गवंडी सरांनी केला आहे. माणुसकीनं ओथंबलेले बा. ह. नाईकवाडी, एक द्रष्टा माणूस - ना. मधुकररावजी पिचड, माझे दुर्दैव, कुकाण्याचे भाऊमास्तर, औरंगाबादचे डॉ. पुरवार यांचे वस्तुसंग्रहालय, क्षितिजाच्या पलिकडे दृष्टी असलेले व्यक्तिमत्त्व - मा. गायकर पाटील, घटं कोणाचं मोडू नये, अमित्रस्य कुतः सुखम्, आत्मचरित्रानंतर, संसार करावा नेटका, यायुष्य; या सर्व लेखातून सहृदयी व्यक्तिमत्त्वाचा भावपूर्ण आविष्कार वाचकांसमोर चित्रमालिका उभी करतो.

चरित्र, आत्मचरित्र, कादंबरी, कविता, कथा, प्रवासवर्णन, विडंबन कविता, प्रासंगिक ललित आणि वैचारिक लेख, समीक्षा, अशा जवळपास नाटक वगळता सर्वच वाङ्मय प्रकारात सारख्याच क्षमतेने प्रभावीपणे संचार करणारे पुंडलिक गवंडी; यांचे साहित्यातून प्रकटलेले व्यक्तिमत्त्व तेव्हादेच बहुआयामी आहे. 'माझे चिंतन, माझे जीवन' या त्यांच्या ग्रंथातून; कुटुंबवत्सल, सुजाण नागरिक, कर्तव्यदक्ष शिक्षक, सहृदयी व मानव्यमूल्यान्वित मनःपिंडाचा

चिंतक, संवेदनशील समाजहितैशी, दिलखुलास आस्वादक आणि डोळस समीक्षक, निर्भरशील कवी तसाच स्फोटक राष्ट्रीय शाहीर, मूल्यशोधक आणि प्रबोधक असा एक निखळ विश्वात्मक माणूस वाचाचे मन भारून टाकतो.

'माझे चिंतन, माझे जीवन' या ग्रंथातील लेखनशैलीतून पुंडलिक गवंडींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे हे सर्व पैलू त्यांचे लेखन वाचनीय करतात. प्रत्येक लेख वाचतांना पुंडलिक आपल्याशी गप्पा मारता-मारता अवघ्या मानवी समाजाशी संवाद करू लागतात. "आई-बाबांनो, पालकांनो प्रथम तुम्ही सुधारा, मगच या सुधारण्याच्या गोष्टी करा." (चिल्लर पार्टीची नशा की दशा!) "लोकशाहीचा देव पावला । स्वातंत्र्याच्या राज्यात ॥ स्वार्थी लंपट पुढारी आले ॥ स्वराज्याच्या राज्यात ॥" (स्वराज्य ते सुराज्य), "आता आपण कौटुंबिक स्तरातून विचार करू! सासूरवास... ही संकल्पना हुंड्याच्या, मानापानाच्या रूपातून जन्मास आली." (सासू-सुनेचं नातं), "राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे केवळ राष्ट्राबद्दल, धर्माबद्दल कार्य करून थांबले नाहीत तर त्यांनी समाजकार्यालाही वाहून घेतलं" (संतांचे उपकार), "सत्तेसाठी सत्ता मिळविण्यासाठी ती टिकविण्यासाठी आपण किती किती कोणाकोणावर अत्याचार करित आहोत" (हा देश आपलाच आहे कां?), "एखादं स्वप्न पाहणं, ते फुलविणं, ते सत्य सृष्टीत उतरावं म्हणून धडपडणं... हा मानवी मनाचा धर्म आहे. मनुष्याच्या जीवनाला अर्थ येतो, तो यामुळेच!... प्रत्येक भारतीयाने अभिमान करावा असं हे व्यक्तिमत्त्व होतं" (भाऊसाहेब खांडेकर), "त्या स्पर्शानं माझ्या आयुष्याचं सोनं झालं. एक अविस्मरणीय दिवस होता तो! ओळखापाहू हा परिसस्पर्श कोणाचा होता?" (परिसस्पर्श... कुसुमाग्रज), "संध्या छायेच्या प्रकाशात डोकावतांना... मन थरारून उठतं... सारं बालपण डोळ्यासमोर चित्रपटासारखं उभं राहतं" (आत्मचरित्रानंतर), "मग दुःख जर इतकं मोठं आहे तरीसुद्धा माणूस त्या दुःखाच्याच मागे का बरं धावतो? तो सुखाचा शोध घेण्याचा का बरं प्रयत्न करित नाही?" (आयुष्य). पंचावन्नावर लेखांमधून अशा शैलीदारपणाने गवंडी संवाद करित स्वतःबरोबर वाचकालाही सहृदयी चिंतनमग्न करतात.

मुक्त सत्यनिष्ठ संवाद

कविवर्य श्रीपाद दामोदर काळविटांच्या, कविता वाचतांना; आस्वादकही चिंतनमग्न होतो. श्रीपादांबरोबर अंतर्मुख होऊन; स्वतःत आणि भोवतालच्या मानवी विश्वात; सत्य 'प्रेम' करुणा शोधू लागतो. "प्रेमाला प्रेमानेच जिंकावे" अशी आस मनात ठेवून; आयुष्यभर प्रवासत राहतो. 'अमावस्येचा चंद्र' बनून; "तथापी मी उगवल्या शिवाय राहात नाही" अशी दुर्दम्य सत्यनिष्ठा उराशी बाळगतो. 'क्षितीज' वेधून उद्गारतो "प्रतिदिन क्षितीजावर, नवा सूर्य पाहणार आहे." जीवनात भोवताली अवघा गर्द 'काळोख' दाटला आहे याची रुद्रभयाण जाणीव, 'आकाश'भर पेलतांनाही; त्याच्यातली सत्यनिष्ठा त्याला, दुर्दम्य आशेने भारावून बजावते,

"जीवनाच्या काळोखाला सामोरे जाणेच आहे.

उषःकालाची वाट पहावयाची आहे.

शुक्रतारा जीवनात प्रकाशणार आहे."

आस्वादक कवी सोबत प्रवासतांना योद्धा होतो आणि सत्यनिष्ठेची मशाल घेऊन सरसावतो खरा; पण 'देवा शपथ' असत्याचा बाजार वास्तवात अनुभवाला येतो; तेव्हां कवी आस्वादकाच्या कानात पुटपुटतो, "सत्य हाच देव आहे", "सज्जनांच्या देहात सत्यात्मा दडला आहे", मात्र "सत्यवान शोधण्यातच देव सध्या मग्न आहे", त्यासाठी "देवही खोट्या शपथांचे घाव सोसत आहे." आणि कवी उसळून उठतो. स्वतःबरोबर सर्वांना ठामपणाने सांगतो "पाषाणही सोसतो टाकीचे घाव" 'घाव' सोसूनच देव प्रकटतो, कारण "टाकी नी टीकेलाही निष्प्रभ करतात ममत्वाचे घाव". सत्य जागेल आणि ममत्व प्रकटेल! ही केव्हाही दृढ श्रद्धा! कविवर्य श्रीपादांचे भावसामर्थ्य या अपार आणि दृढ सत्यनिष्ठेत अर्थात श्रद्धेत दडले आहे. कवी स्वतःबरोबर

अवघ्या मानवाशी मैत्रभावाने गुज करतो; 'संक्रमण' पर्वाची मात सांगत -

"सदा सर्वदा साशंकतो मनात

कर्मठ मनास लावितो लगाम

दुरितांचे तिमीर.....

घालविण्या मन माझे आतूर -

कर्तृत्वाच्या गुंफणांत

नकोत केवळ शब्दांचे घोळ !"

भोवताली बळीराजाचा स्वत्व आणि सत्व विसरून निःश्रद्ध आक्रोश सुरू असतांना कवी श्रीपाद, युगायुगांचा 'बळीचा वाणोळा' आठवतात आणि बळीराजातील देवत्वाचे स्मरण करतात-

"नजरेस न पडताही बळीराजा होतो उदार

मोत्यांच्या राशीतून धाडतो...

कष्टार्जित वाणोळा पसा पसातून.

मनी तोषितो बळीराजा वाणोळ्यांच्या दानातून."

कवीमनातला हा अनोखा प्रबोधक, राधाभावे कधी 'नाथरंग' पाहून अनन्य भक्तीचा अनुभव घेतो; तर कधी 'पताका' हाती घेऊन 'राम हृदयी निरंतर' मिरवतो; '(आयुष्य) निर्णायक खेळ' असल्याचे, खेळाडू वृत्तीने "सकारात्मकता हे माझ्या आयुष्याचे गमक आहे" असे सांगून यशाची गुरुकिल्ली देऊन टाकतो. 'नव्वदी' पेलतांनाही, 'शाश्वत आत्मा' पाहून शांत, आनंदमय होतो.

आयुष्यातल्या 'प्रणय' आणि 'विरता' यांचे क्षण आठवून मोहरतो आणि 'जाणिवांच्या फकिरा'ला फकिर होऊन सांगतो,

"जाणे येणे विसरून जा

जाणिवांच्या फकिराला

अलगद तू भेटत जा"

भोवतीच्या गोतावळ्यात रमून 'पुष्परंग' अनुभवत सुगंधित होणारे कवी श्रीपाद सर्वांनाच जणू आपल्या 'गोकुळ उद्यानात' रमण्याचा संदेश देतात-

"आनंदमय जीवन जगतात सारे या उद्यानात

सुखदुःखाचे वारे वाहतात या पुष्प रंग उद्यानात"

या वातावरणात 'कोजागिरी'चा आनंद काही औरच. "वाटते मना रोजच असावी, कोजागिरी चंद्र चांदण्यांची". 'आकाश' असेच कवीला सूर्य, चंद्र,

ताच्यांच्या संमोहनात मोहून टाकते. आभाळ माया बरसू लागली की कवी 'अरे-पावसा' म्हणून साद घालत म्हणतो -

“बरस बरस रे पावसा !

नाचू दे थुई थुई मयुरेश्वरा

व्याकुळलेल्या आम्हा जीवांना

दे रे तू ममतेचा ओलावा”

बरसून गेलेल्या पावसाप्रमाणे माणसानंही बरसारयं असतं आणि आनंतात आनंताच्या प्रवासाला निघायचं असतं; रिता 'स्कंध' करून! - “माझं माझं काहीच नसतं” हे उघड सत्य लक्षात घेऊन “अंगा-खांद्यावरील ओझं झटक्याचं”, 'गृह भिंतीचे बोल' चार दिशांना पसरलेला अफाट पसारा सुरक्षितपणे खोलीतच अनुभवितात; त्या पसान्यातून 'आनंदमयी लहरी' फक्त घ्यायच्या. 'माँम' मधील मंगळ यान क्षितीज आणि दिशा ओलांडून मंगळावर उतरते तेव्हां; या पसान्याच्या पलिकडे 'मंगल-अमंगल' काहीच नसते याची जाणीव होते. माणसा-माणसातली 'दरी' संपून जाते. 'बहुरंगी जीवन वेध' घेत आयुष्याचा आनंद लुटण्याची उमेद बळावते. जीवन जगतांना आनंदविभोर होऊन “आशेचे गांवच भले प्रवासी जीवनात” असे मन 'प्रवासी' होते. मग आपसुकच विक्राळ आतंकावर मात करणारे 'मन-मळाला' होते. सनई सुरावटींनी 'सूर प्रभात' उगवते. 'वारुणी'ची दानवी धुंदी ओसरून जाते. जीवनातले असे उन्हाळे-पावसाळे अनुभवतांना कधी 'विवाहोत्तर सुवर्ण संपन्नता' “पती पत्नीच्या संसारात राखली दिलजमाई” मुळे अनुभवता आली तर कधी एकाकीपणाच्या अनुभूतीत विचित्र स्तब्धताही वाट्यास येते आणि मन हुरहुरते तरी 'स्तब्द मी स्तब्द मी' “नाही मजला काही देणे घेणे” अशी स्तब्धताही स्वीकारावी लागते. आणि म्हणावे लागते 'तुझेच सर्व काही'. 'शिव-प्रार्थना' ओठावर येते, आणि मागण्यांचा आक्रोश सुरू होतो-

“कधी होशिल तू सर्व सामान्यांचा भगवान?

कधी फेडशील तू दीनांचे दारिद्र्य तह्यात?

हो एकदाच प्रकट सत्वर दीनांच्या उद्धारास!”

तेव्हां 'क्रिण-आशेचा' जागतो आणि अंकुरतो 'गर्भ' आणि प्रतिज्ञाही होते “फेडील मी पांग याच जन्मात.” 'नयनबाण' घुसून “काळजाचे पाणी पाणी होते.”

आयुष्याच्या वळणावर तारुण्याचा उमदा अनुभव हवाहवासा वाटतो. 'प्रियेचा-ध्यास' लागतो. 'चंदेरी पाळणा' सोनुल्याचा सुखावह सहवास घडवितो. आयुष्याच्यावाटेवर 'स्पीड ब्रेकर' काही कमी नसतात. त्यासाठी

“स्व शिस्तीचे पुस्तक कृती युक्तच योग्य आहे.

प्रत्येक जीवाची जाणीव हाच स्पीड ब्रेकर आहे”

ही जाणीव ठेवून मार्गक्रमण करतांना 'सोलजर मी सोलजर मी' या आत्मविश्वासाने पुढे सरसावयाचे. 'आपद्ग्रस्त' पाहून मदतीला धावतांना “निसर्ग स्वतः शिस्तप्रिय आहे. आव्हाने मानव नकळत देत आहे” हे लक्षात ठेवून “नियम निसर्गाचे पालन करणेच - मानवी कल्याण दडलेले आहे” हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. जवानीच्या 'या वळणावर' आपली युवा, प्रौढ, ज्येष्ठ अवस्था ओळखून यथोचित वर्तन केले पाहिजे. 'बंद दरवाजा' उघडूनच सर्वांच्या कल्याणाचा मार्ग प्रशस्त केला पाहिजे म्हणूनच कवी आवाहन करतात,

“उघड उघड दार आता - येवू दे निदान घरा-घरांत -

सुखद संवाद नी सहवास”

'शब्दांविना संवादे' निसर्ग आपल्याला सांगतो तेव्हां -

“मुक बधीरांच्या भावनांना

वंचितांच्या आश्रूंना

मनातील कप्यातच कंठ फुटला”

आणि मानव्याचा गहिवर दाटून आला. जीवनाच्या 'हार-प्रहार' खेळातही हे मानव्य जपायचे असते असे कवी 'मैत्रेय' भावाने सांगून जातो. तेव्हा 'सुदामा' श्रीकृष्ण भेटीचा अनुभव मनात दाटतो. ईश्वराची 'छाया' अवघ्या आसमंतात सांडल्याची अनुभूती येते. नकळत मनातल्या उगवत्या ज्ञानसूर्याला 'वंदन' घडते आणि 'हास्य' धर्म जागतो

“हास्य एक धर्म आहे -

इतरांनाही हसरे ठेवणे

हे त्याचे मर्म आहे”

असा हास्याचा वर्षाव झाला की 'मृत्तिका' ही मोहरून जाते आणि कवी सांगतो “मृत्तीकेचा लावूनी टिळा, सजवा आपल्या भाळ मंडळा” तेव्हा मानवी जीवनात अमृताचा वर्षाव होईल आणि 'कुंभमेळा' यशस्वी होईल.

मानवी जीवनच गर्दीचे! 'वर्दळ' असणारच. त्यात कोणी कोणाचे

नाही; असे वाटण्याचीच शक्यता! तरी असत्याचा 'इमानी बुरखा' फाडून; त्या महाशून्याला अर्थात 'पूज्य' भावाला, जागृत करायचे. मग मानवी जीवनात आत्मसाक्षात्काराचा 'तिसरा डोळा' उघडेलच उघडेल! असा 'पोशिंदा' जग पेलेल. आणि वर्दळीतल्या 'चलनी नोटां'चे भूषण गळून पडेल! मानवी देहाच्या 'गाडीचे यंत्र' बिघडणार नाही. 'माऊली'ची ममता विश्वावर पसरेल कारण ही 'माऊली' -

“चिंतेची चिंता पेटविणारी तू माऊली
आस्तिकांच्या हृदयांत तू माऊली
नास्तिकांनाही सांभाळणारी तू माऊली
विश्वामधला विश्वास तू माऊली”

अशी मनात प्रकटून माणसाचे मन 'माऊली' व्हावे असे कविवर्य श्रीपाद यांना वाटते.

कविवर्य श्रीपाद दामोदर काळविटांची कविता आशयघन आहे. चिंतनशीलतेने ती जीवनातील अनुभवांचा वेध घेते आणि सत्यनिष्ठेने जीवनातील रहस्यांची उकलट करते. सकारात्मकता, सत्यनिष्ठा, सश्रद्धता, झुंजारपणा आणि माऊलीची सहृदयता हा त्यांच्या कवितेचा धर्म आहे. त्यांची कविता चिंतनमग्नतेने परात्पराचा वेध घेतांना काव्यशास्त्राच्या कचाट्यात अडकून, कृत्रिम शब्द, प्रतिमा, साळंकृतेच्या विळख्यात अडकत नाही. छंद, वृत्त, मात्रा, अक्षरे अशी बंधने पाळण्याच्या फंदात पडत नाही. त्यांची कविता 'या हृदयीचे त्या हृदयी' घालण्यासाठीचा मुक्त सत्यनिष्ठ संवाद असतो, परमेश्वराच्या अस्तित्वासारखा! अनुभवसमृद्ध जीवनाचा तो लवलवता उन्मेश असतो. म्हणूनच आस्वादक हरखून कुतुहलानं त्या उन्मेशांत हरवता हरवता अंतर्मुख होऊन; कविवर्य श्रीपादांचा समानधर्मा होतो. हेच श्रीपादांच्या कवितेचे श्रीसामर्थ्य आहे! त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन आणि अनुभवसंपन्न विश्वात रमण्याची संधी दिल्याबद्दल धन्यवाद!

चिंतनशील मनाचा संवेदनशील आविष्कार

'प्रज्ञावंत' हा प्रा. रघुनाथ खरात लिखित लेखसंग्रह मोठ्या आत्मियतेने सादर झाला आहे. संग्रहातील प्रत्येक लेख, वेगवेगळ्या निमित्ताने, प्रा. रघुनाथांचे हृदगत स्वरूपात; समाजाशी संवाद साधत, आविष्कृत झाला आहे. वैश्विक परिप्रेक्षात, भारतराष्ट्र उभारणीत; आधुनिक महाराष्ट्राचे वैचारिक आणि सामाजिक योगदान कोणते हे सहज संवादातून त्यांनी नकळत अधोरेखित केले आहे. या सूचक मांडणीमुळे या लेखसंग्रहाला एका वैचारिक समग्र ग्रंथाचे मूल्य प्राप्त झाले आहे. प्रा. रघुनाथ खरातांच्या या आत्मियतापूर्ण, कृतज्ञतेने प्रकटलेल्या शब्दधनातून, बहुजनांचे आत्मभान स्फूट झाले आहे. रघुनाथांच्या आयुष्यात, त्यांच्या मनाला आणि जीवनाला प्रेरणा देऊन; वळण लावणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वांना, विचारांना, चळवळींना, समाज उत्थानाच्या प्रयत्नांना; या लेखातून अभिवादन केले आहे. लेख वाचत असतांना, या सहज संवादातून; वाचक 'स्व' च्या जडणघडणीचा शोध घेत, प्रवासतो. असे सहप्रवास घडविण्याचे सामर्थ्य या लेखांमध्ये आहे.

महाराष्ट्र मनाच्या व महाराष्ट्र धर्माच्या जडणघडणीच्या, परिवर्तन आणि पुनःरमांडणीचा; सनातनत्वातून भविष्याचा वेध, वैश्विक मानव्याच्या संदर्भाने घेऊ लागले, की मध्ययुगातील महामानव डोळ्यासमोर येतात. सोपान, मुक्ताबाई, नामदेव, चोखा, बंका, सोयराबाई, कर्ममेळा, सावता, गोरुबा, विसोबा, जनाबाई, एकनाथ, तुकाराम, शेखमहंमद, रामदास आदि संतमंडळी आणि श्री चक्रधरांनी प्रेरित केलेली नागदेवाचार्य, म्हाईमभटाती महानुभावीय महात्म्ये मंडळी, संत कबीर, संत बसवेश्वर आदि. अशी मध्ययुगीन मंडळी यांच्याविषयी

कृतज्ञता भाव प्रकटतो. आधुनिक महाराष्ट्र मनाचा विचार केला की; मध्ययुग व आधुनिक महाराष्ट्राला; सनातन आणि सर्वकश एकात्म मानवी समाजबांधणीचा ध्यास घेऊन राष्ट्रीय आणि विश्वात्मक विचारासह, आत्मभान प्रकटविणारा महामानव, राष्ट्रपुरुष आठवतो; छत्रपती शिवाजी महाराज! लो. टिळक, आगरकर, म. फुले, म. गांधी, छत्रपती शाहू महाराज, विश्वरत्न डॉ. भीमराव तथा बाबासाहेब आंबेडकर आणि शाहीर अण्णाभाऊ साठे आदि 'प्रज्ञावंत' प्रातीभज्ञानी महामानवांच्या कृतीशील प्रबोधनातून छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वात्मभावाचा विचार, आधुनिक महाराष्ट्रात गत दोनशे वर्षांच्या काळात प्रकटला याचे समग्र भान आणि स्मरणपूर्वक कृतज्ञता प्रा. रघुनाथ खरातांच्या जवळ आहे. या त्यांच्या मनःपिंडातून संत गाडगेबाबा, कर्मवीर भाऊराव पाटील, ताराबाई शिंदे, क्रांतीसिंह नाना पाटील या परिवर्तन चळवळीला बळ देणारांविषयी त्यांच्याकडून लिहिले गेले.

प्रा. रघुनाथ खरातांच्या सहृदयी स्वभावाने, याच स्वात्मभावाचा विचार, अवतीभोवतीच्या कर्त्या आणि सेवात्रती माणसांमध्ये अनुभवला. डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, सहकार महर्षी भाऊसाहेब थोरात, आमदार पी. जे. रोहम, विठाबाई भाऊ मांग नारायणगांवकर, प्राचार्य म. वि. कौंडिण्य, डॉ. रावसाहेब कसबे, प्रा. लक्ष्मणराव ढोबळे, शिवाजीराव कांबळे, मा. मधुकर पिचड, प. सा. चौधरी सर, आदर्श शिक्षक नारायण फटांगरे गुरुजी; ही सर्व थोर आणि प्रिय व्यक्तिमत्त्वे, प्रा. रघुनाथांशी संवादित होतात.

आधुनिक महाराष्ट्राचे 'ज्ञाना नामा एका तुका' अशा शब्दात ज्यांचे वर्णन करता येते असे 'शाहू-फुले-आंबेडकर-अण्णाभाऊ' हे महामानव महाराष्ट्राच्या साहित्य, संस्कृती आणि जीवनाची नाळ आहे; अशी धारणा महाराष्ट्र मनाची आहे; तर छत्रपती शिवाजी महाराज हा महाराष्ट्राचा कणा आहे; ही धारणा प्रा. रघुनाथ खरात यांची आहे. त्यांच्या साहित्यविषयक आणि समाज व संस्कृतीविषयक लेखांतून ती धारणा तीव्रपणे प्रकट झाली आहे.

'महात्मा फुले यांचे वाङ्मयीन कार्य' आणि 'उपेक्षितांच्या साहित्याचा दीपस्तंभ : महात्मा फुले' हे म. फुले यांच्या संदर्भाने आलेले लेख; 'आरक्षणाचे आद्य जनक : राजर्षी शाहू महाराज'; 'दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर; 'स्वातंत्र्य आणि स्वाभिमान गमावू नका : डॉ.

बाबासाहेबांचा विद्यार्थ्यांना उपदेश'; 'आंबेडकरवादी महान साहित्यिक : साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे', 'गावकुसाबाहेरचा उपेक्षित साहित्यिक : साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे' हे व लेख केवळ कृतज्ञता भावनेतून नव्हे; तर समाजपरिवर्तनाच्या अत्यंतिक तळमळीतून आणि साहित्य चिकित्सेसाठीच्या, वैचारिक व्यूहाच्या संदर्भातून प्रकटले आहेत.

प्रा. रघुनाथ खरातांना अखिल विश्विक मानव्याचे भान आहे. तसेच आपले कुटुंब, आपला समाज हा महाराष्ट्राचा, देशाचा आणि विश्वाचा अविभाज्य आणि जन्मजात घटक आहे; ही आत्मियता त्यांच्या मनात ओतप्रोत आहे. 'बुडति हे जन न देखवे डोळा' ही शिक्षकाची अभिजात वृत्ती रघुनाथांमध्ये ओतप्रोत आहे. 'मातंग समाजाने डॉ. आंबेडकरांचे विचार आत्मसात करून परंपरा जोपासावी', 'मातंग समाजाचे ग्रहण कधी सुटणार?', 'मातंग समाजाची पंचाईत नेतृत्वहीनतेमुळे', 'मातंग समाजाच्या प्रबोधनासाठी मातंग समाजाने मेळावे घ्यावेत', 'बहुजना तू जागा हो संघर्षाचा धागा हो!', 'शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे' इ. लेखातून रघुनाथांच्या परिवर्तनवादी तळमळीचा उद्गार स्फूट झाला आहे.

प्राध्यापकाचा पिंड असल्यामुळे आणि मराठी वाङ्मयाचे प्राध्यापक असल्यामुळे 'शाहू-फुले-आंबेडकर-अण्णाभाऊ' यांच्या वैचारिक व्यूहाचे उपयोजन, साहित्याची समीक्षा करतांना; आपसुकच घडले आहे. परिवर्तनवादी साहित्यसमीक्षेचे दालन प्रा. रघुनाथांनी या समीक्षेने समृद्ध केले आहे. 'संघर्षाची कविता जगलेला कवी : प्रा. आनंदा डावरे', 'विस्थापित धरणग्रस्तांची संयत कहाणी : झाडाझडती', 'मायलेकरांच्या संघर्षाची भेदक कहाणी : कोल्हाट्याचं पोर', 'ग्रामीण स्त्रियांच्या दुःखभोगाच्या कथा : भोगी', 'तळमळ व्यक्त करणारा काव्यसंग्रह : तळमळ', 'दलित साहित्य चळवळीचे प्रेरक : अस्मितादर्श', 'मराठवाड्यातील दलित साहित्याचे मानकरी', 'अहमदनगर जिल्ह्यातील प्राचीन साहित्यिक', 'अकोले तालुक्यातील साहित्यिक व साहित्य' हे त्यांचे समीक्षा लेख आशयनिष्ठ समीक्षेच्या दृष्टीने विशेष लक्षणीय आहेत.

मानवतावाद हे परिवर्तनवादी विचारप्रणालीचेच नव्हे; तर सर्वच मानवी तत्त्वज्ञानाचे बीज आहे. 'शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे', 'नामांतर झाले पुढे काय?', 'ठाकर समाजाने जागृत व्हावे', 'स्वातंत्र्याने आम्हाला काय दिले?', 'मुलीला मुलगा समजून वाढविणे एक समाजिक गरज' हे लेख प्रा. रघुनाथ

खरातांच्या, मानवतावादी बीजात्मक चिंतनाचा परिपाक होय.

‘प्रज्ञावंत’ या मूल्यान्वेषी लेखसंग्रहाच्या रूपाने; आपण एका मानवतावादी, चिंतनशील, समग्र परिवर्तनवाला साद घालणारा, सहृदयी, संयतशील, समंजस, समावेशक, सहानुभूत आणि तळमळीच्या प्राध्यापकाच्या आत्मियतापूर्ण निर्व्याज विचारशील, प्रबोधक मंथनाचे आणि मांडणीचे सहप्रवासी होतो. सरळ सोपी भाषा, मूल्याधिष्ठित विचारकेंद्रित प्रबोधक मांडणी आणि तेव्हाच माणुसकीचा गहिवर, या गुणात्मक संवादत्मतेत वाचकही अंतर्मुख होऊन विचार करू लागतो. वाचकाचे सहानुभूत मन सहज स्वतःच्या जीवनातील प्रज्ञावंतांच्या सहवासात डूब घेऊ लागते; एवढे सामर्थ्य या प्रांजळ स्फूर्त आणि वैचारिक लेखनात आहे. या गुणात्मक ऐवजामुळेच लेखसंग्रहाचे एकजिनसी ग्रंथरूप प्रकट झाले आहे. परंपरा आणि परिवर्तन यांचा संवाद राखत जीवन उत्क्रांतीप्रवण व्हावे; या लेखनातून अनुभवत वाचक, संवेदनशील माणूस, सहजच प्रा. रघुनाथ खरातांच्या परिवाराचा सदस्य होतो. प्रा. रघुनाथ खरातांचे हे लेखन त्यामुळेच प्रेरक आणि संज्ञापक, अनुकरणीय आणि अनुसरणीय झाले आहे. त्यांनी उल्लेखिलेल्या ‘प्रज्ञावंत’ व्यक्तिमत्त्वांना वाचकमन अभिवादन करते आणि प्रा. रघुनाथ खरातांच्या या ग्रंथलेखनाबद्दल अभिनंदन करतो.

सद्गुरू संत संतामाईंच्या अभंग गाथेचे ‘सार्थ अभंगगाथा’ हे उपनिषद!

श्री सद्गुरू संतामाई यांचा ‘सार्थ अभंगगाथा’ ही ‘आनंद संप्रदाया’च्या दृष्टीने ऐतिहासिक कामगिरी होय. भागवताचार्य ह.भ.प. अशोकानंद महाराज कर्डिले यांनी हे महत्कार्य, मोठ्या साक्षेपाने, अभ्यासपूर्णतेने आणि नितांत श्रद्धेने केले आहे. संतांच्या अभंगगाथा पुन्हा पुन्हा उजळण्याची आवश्यकता संतांना नसते. ती पायिकांसाठी आणि जनसामान्यांना सत्संग घडवून त्यांचा पारमार्थिक मार्गार उद्धार साधण्यासाठी असते. सद्गुरू, परब्रह्म, परमहंस, अत्रीऋषी, दत्तात्रय, नारायण, लक्ष्मण, बलभीम, सखयानंद, सांतामाई आणि चंपामाई या सद्गुरू परंपरेतील, सद्गुरू पदावरून हा संतामाईंचा ‘सार्थ अभंगगाथा’ ह.भ.प. अशोकानंद महाराजांकडून सिद्ध केला आहे; ही गोष्ट परंपरेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची आहे. सद्गुरू अशोकानंदांचे सद्गुरू चंपामाई महाराज, यांनी ही गाथा महत्प्रयासाने सारे काही पणाला लावून; सिद्ध केला. त्यामुळे अवघ्या संप्रदायाचा श्रुतीग्रंथ प्रकट झाला. ‘सार्थ अभंगगाथा’ सिद्ध झाल्याने या श्रुतींचे उपनिषदात रूपांतर झाले आहे एवढे या ग्रंथाचे महत्त्व आहे. सद्गुरू अशोकानंद महाराज हे वर्तमानकालीन युगधर्माप्रमाणे एक सिद्धहस्त लेखक, प्रवचनकार, कीर्तनकार होत. युगधर्माप्रमाणे प्रसिद्धीमाध्यमांचा अभ्यास आणि अनुसारही त्यांनी केलेला आहे. ज्ञानयाची रसगंगा, ब्रह्मर्षी विश्वामित्र, संतामृतधारा, जगद्गुरू तुकाराम, अभंग शतक, आनंदधारा, अद्वैतामृतवर्षिणी, अभंगपौर्णिमा हे ग्रंथ आणि दिंडी त्रैमासिक त्यांच्या पारमार्थिक जीवनातील अध्यात्मिक अधिकाराची साक्ष देतात. ‘गुरुकुल भागवताश्रम’ या आश्रम व्यवस्थेच्या माध्यमातून त्यांचे ऋषीकार्य परंपरेने सुरू आहे. त्यातील एक महत्त्वाचा भाग

म्हणजे 'सार्थ अभंगगाथा'.

अभंगगाथेमधून सद्गुरूंची तत्त्वज्ञानात्मक, प्रपंचव्यवहारातील प्रबोधनात्मक आणि अनन्यभक्तीविषयक सांगी प्रकटली आहे. जगद्गुरू तुकोबाराय म्हणतात,

“आम्ही वैकुंठासी । आलों याचि कारणासी ।
बोलिले जे ऋषी । साचभावे वर्ताया ॥१॥
झाडूं संतांचे मारग । आडरानें भरलें जग ।
उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवूं ॥२॥
अर्थ लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें ।
विषयलोभी मन । साधन हें बुडविलें ॥३॥
पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा ।
तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंद ॥४॥”

नेमके हेच कार्य सद्गुरू पदावरून संतामाई करीत होत्या, हे अभंगगाथेतून स्पष्ट जाणवते.

“सेवेविण सार ऐसी नाही चित्ती । धरावी संगती सावळ्याची ॥१॥
पाडू नका अंतर साधावे काज । सांभाळावी लाज माझी हरी ॥२॥
विषयाच्या संगे नागवले आम्ही । कृपा करा स्वामी लवकर ॥३॥
सखयाकृपे संती सांगतसे जना । धरावे ते चरण आवडीने ॥४॥”

(अ.क्र. ५८३)

सेवा हेच परमार्थातील मुख्य साधन होय. प्रापंचिकांनी हे साधन साध्य करण्यासाठी सावळ्या विठोबाचे चरण भजावे.

श्री संत ज्ञानदेवांनी ज्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाची अर्थात वेदांताची लावणी केली त्यामुळे सर्वसामान्यांना भक्तिमार्गे मुक्तीचा मार्ग मोकळा झाला हे स्पष्ट करताना सद्गुरू संतामाई म्हणतात -

“काय भाग्याचे नवलाव । केली लावणी ज्ञानदेवे ॥१॥
वृत्ती स्वरूपी मावळली । आशा तृष्णा बुडविली ॥२॥
शेष उरला तो सेवू । निजस्वरूपी अनुभव घेऊ ॥३॥
सखयाकृपे संती म्हणे । भक्ती अंग फळ मिळणे ॥४॥”

(अ.क्र. ९१७)

अद्वैत साधना करावयाची असेल तर भ्रामकतेविषयी निष्काम होण्याचा अभ्यास

केला पाहिजे; असे स्पष्ट करतांना संत संतामाई म्हणतात-

“अद्वैत असावे असंग । मज तोडी संसार संग ॥१॥
ह्याने बांधीले हे मला । काकुळती येते तुम्हाला ॥२॥
माझ्या चित्ताची तळमळ । फुकट जाऊ देऊ नका वेळ ॥३॥
सखयाकृपे संती म्हणे । आयुष्य जाईल निघोनी ॥४॥”

(अ.क्र. ९११)

कुटुंबापासून ते राष्ट्रीय आणि जागतिक जीवनापर्यंत आपण भ्रामक भेदात अडकलो आहोत आणि परमेश्वराच्या आपल्या ठायी अनुभवता येणारा परमानंदच आपण गमावून बसलो आहोत. हेच अज्ञान या अविद्येतून संतामाई सर्वांना खडबडून जागे करतात -

“देह कोणाचा हा कोण । त्याचे सोड मी तू पण ॥१॥
मी तू पण गेल्या पाठी । देव भेटे उठाउठी ॥२॥
नाही उशीर लागत । त्याला भक्ताची आगत ॥३॥
सखयाची संती सांगे । वाट पाहतो श्रीरंग ॥४॥”

(अ.क्र. ११९८)

परमार्थ साधना म्हणजे केवळ शब्दच्छल नव्हे तर तो कठोर अभ्यास आहे. तो साधताना साधन चतुष्टय साधले पाहिजे हे आपल्या अनुग्रहीतांना सांगतांना संत संतामाई सांगतात -

“साधन चतुष्टयाविण । परमार्थ नव्हे जाण ॥१॥
पुर्वी होऊन गेले भक्त । बोलीले ते साधन चरित ॥२॥
रीती अनेक बोलले । परी ते वर्म नाही कळले ॥३॥
वर्म दाखविती संत । म्हणोनी धरावी संगत ॥४॥
संती सांगे सखयाची । संत संगती धरा त्याची ॥५॥”

(अ.क्र. ६२)

१२०१ अभंगांचा अभंग गाथा सिद्ध करतांना सद्गुरू अशोकानंद महाराज केवळ सरळ अर्थ सांगून थांबत नाहीत तर आवश्यक तेथे अभंगातील भावगंध स्पष्ट करतात. त्यांच्या या पद्धतीमुळे सद्गुरू संतामाईंचे अभंग सोडविणे सोपे झाले आहे. सार्थ अभंगगाथेचे संपूर्ण श्रेय ह.भ.प. अशोकानंद महाराज यांनी सद्गुरू चंपामाईंना दिले आहे. ही संप्रदाय परंपरा, एक अतिशय महत्त्वाची गोष्ट स्पष्ट करते; पारमार्थिक जीवनाला अनुभूती आणि सेवाप्रक्रियेत वय,

लिंग, जात, पंथ, धर्म, भाषा, लौकिक शिक्षण आदि कोणतेही भेद राहात नाहीत. सर्वाभूती परमेश्वर ही भावना दृढावते. एवढेच नव्हे तर ती अनुभूत होते. अभिनिवेशच वारला जातो आणि उरतो केवळ सत्चिदानंद अनुभूतीतील केवलानंद! सद्गुरू संत संतामाईचा 'सार्थ अभंगगाथा' या पारमार्थिक संवेदनेने सिद्ध झाल्यामुळे जगद्गुरू संत तुकोबारायोत्तर काळातील सद्गुरू संत परंपरेचा प्रत्यय सहजच सर्वांना घडतो.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद भूमिका

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ हे शब्द, तत्त्वज्ञान अभ्यासक्षेत्रात, एकत्रितपणे विचारात घेताना अपरिचित, नवीन अथवा ज्ञानशाखेला कदाचित धक्का देणारे वाटतील. असा एक वेगळा पारिभाषिक शब्द तयार करून तत्त्वज्ञान क्षेत्रात काही वेगळे अथवा नवे सांगण्याचा हेतू मनात ठेवून; स्वतःचे पांडित्य प्रदर्शन करण्याचा मानसही नाही. ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवि, कलावंत, समाजधुरीण यांच्या ज्ञानात्मक वर्तनसारणी मंडनाकडे लक्ष वेधले जावे हा या विषयमांडणी मागील हेतू आहे. ‘लोक’चे स्थैर्य, समाधान, कल्याण आणि जीवनानंद हे समूहजीवनातील लक्ष्य असावे आणि ते साधण्यासाठी आपल्या ज्ञानसंवेदनेचे उपयोजन दैनंदिन लोकव्यवहारात होऊन; लक्ष्य साधले जावे; असे चिंतन, मार्गदर्शन आणि वर्तन सर्वच लोकधुरीण करतात; असा आपला सर्वांचा अनुभव आहे. निरपेक्षप्रेम आणि सहानुभूती या सर्वात्मक भावनेने लोकधुरिणांचे हे कार्य सुरू असते. याला अपवाद नाही; याकडे लक्ष वेधले जावे; हा मात्र हेतू आहे. चराचराच्या कल्याणाचा विचार लोकधुरीण करतात. याचे कारण त्यांची ज्ञानमय अवस्था हे असते. या लोकधुरिणांना ‘ब्रह्म’च्या अस्तित्वाचे, नित्यतेचे, मूलकारणात्मकतेचे, स्वसंवेद्यतेचे, चैतन्यमयतेचे, सर्वात्मकतेचे आणि सर्वसमावेशकतेचे ज्ञान झालेले असते. ‘लोक’ हा या ‘ब्रह्म’चा ‘अधि+आत्मन्’ स्वरूपातील नित्य स्वरूपाचा आविष्कार आहे. या अध्यात्म आविष्काराचे अनुभवन; पंचभौतिक तत्त्वांच्या आणि त्यांच्या विविध प्राणिमात्र व वस्तुमात्रांच्या आविष्कार रूपात, सर्वांना संवेदित होत असते. हे लोकधुरिणांच्या ठिकाणी घडलेल्या ज्ञानमयतेचे स्वरूप असते. हेच सर्वअस्तित्वांचे ‘स्व’ स्वरूप आहे; याची जाणीव या ज्ञान्यांना असते. म्हणूनच चराचराविषयीची अपार करुणा, हा ‘ब्रह्म’ स्वभाव त्यांच्या

ठिकाणी स्फुरलेला असतो. खरेतर हा सर्वच अस्तित्व रूपांचा स्वभाव आहे; हे ज्ञान्यांना संवेदित असते. हीच संवेदना सर्वांच्या ठिकाणी अर्थात 'लोक'चे ठिकाणी प्रकटावी अशी सहानुभूती या लोकधुरिणांच्या ठिकाणी असते. याकरिता लोकांप्रती अलौकिक न होता, लोकनिष्ठेने ते सर्वात्मकसंवेदना प्रकटविण्यासाठी कार्यरत होतात. असे प्रत्येक अस्तित्वाने कार्यरत व्हावे हे उद्दिष्ट असते. म्हणजेच त्यांच्या ठिकाणी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची प्रेरणा झालेली असते. याच जाणीवेने 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असे पारिभाषिक शब्द योजून चर्चा करण्याचे ठरविले. 'चर्शीरह्नीळली-ळीा षी णपर्ळीशीरश्र लशळपस' असे या परिभाषेचे इंग्रजीत वर्णन करता येईल. ज्ञानाचा, वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय.

१) 'ब्रह्म'चे अनुभवन म्हणजे 'अध्यात्म'; हा व्यक्तिगत पातळीवर आणि समूहगत पातळीवर चराचराने अनुभवण्याचा विषय आहे. कारण तेच चराचर मात्राचे वास्तव अस्तित्व आहे. 'एकोहं बहुष्पां प्रजायेय' असे या अनुभवाचे स्वरूप आहे. असे असले तरी प्रजायेय या प्रक्रियेने चराचराला देहरूप आणि देहवासनाही प्राप्त झाल्या. चराचराचे जीवन द्विविध झाले. आत्मलक्षी आणि देहलक्षी आत्मस्वभावाने अध्यात्मअनुभवन घडते तर देहस्वभावाने पृथगात्म अस्तित्वाचा अनुभव येऊ लागतो. देहस्वभावाने अनुभवन हे भ्रामक असले तरी अस्तित्वाच्या दृष्टीने मर्त्यतेपर्यंत ते सत्य वाटते. अविनाशित्वाचा अनुभव भ्रामक वाटू लागतो. त्यातूनच 'जीव'चे पृथक देहस्वाभाविक भोगणे सुरू होते. 'जीव' अध्यात्मप्रवण झाला; तरच त्याला अध्यात्म अनुभवून अर्थात 'ब्रह्म' अनुभवन घडून; तो सुखी, समाधानी होऊन; नित्यतेचा, सर्वात्मकतेचा ज्ञानमय अनुभव घेऊ शकेल. याचसाठी लोकधुरिणांचा आटापिटा असतो. 'अध्यात्म'विषयक विविध अनुभव, मते, तत्त्वे, धर्म, पंथ, मार्ग, वादविवाद, विशेषतः द्वैत, अद्वैत वाद, एकेश्वर - अनेकेश्वर वाद, विविध नीतीशास्त्रे, स्मृतिग्रंथ, बोधग्रंथ आदींचे मंडन झाले. 'एकं सत विप्रा बहुधां वदंति।' असे या मंडनाचे स्वरूप असले तरी; मंडनकर्त्यांनी आणि अनुयायांनी तत्त्वज्ञान सत्यतेविषयी आणि मार्गश्रेष्ठतेविषयी टोकाचा वितंड माजविलेला अनुभववास येतो. देहभावना आणि आत्मभावना यांची सांगड घालून जीवमात्रांचे

जीवन अधिक केवलानंदलक्ष्यी व्हावे, हाच सर्व धुरिणांचा प्रयत्न असल्याचे जाणवते, हेही तेव्हादेच सत्य होय. परंतु कर्मकांड, रुढीग्रस्तता, मिथ्यावितंड यामुळे भेदमूलकता निर्माण होऊन; जीवन सर्वात्मक सहानुभूतीलाच पारखे होते. हे घडण्याची चारंवारिता मानवी इतिहासात खूप मोठी आहे. याचकरिता 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असा वैचारिक व्यूह विचारात घेऊन; या सर्व मतभिन्नतेतील भेदमूलकतेपलिकडे जाऊन; त्या मतांमधील सर्वव्यापकता सर्वासमोर आणणे आवश्यक वाटते.

२) मानवाचे निसर्गावलंबी आणि साधनावलंबीजीवन हे अध्यात्मप्रवण असावे. त्याच भावनेने देव आणि दैव यांच्या धारणा विचारात घ्याव्यात. गावगाडा, न्यायव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, व्यवहार आणि अर्थव्यवस्था, पर्यावरण व्यवस्थापन या व अशा मानवी जीवनाचे व्यवस्थापन करणाऱ्या कुटुंबसंस्थेपासून सर्व संस्थांच्या संचालनाला स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी' भूमिकेचा आधार असणे जीवन सुलभता आणि केवलानंद यादृष्टीने अतिमहत्त्वाचे आहे. पोथीनिष्ठा, रुढीग्रस्तता ह्या गोष्टीही तात्कालिक लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतूनच निर्माण झालेल्या असतात. प्राप्त स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने कर्मठ अंधपणाच्या जोखडातून बाहेर पडून विचार करण्यास, प्रवृत्त व्हावे यासाठी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचे' मंडन आवश्यक आहे.

३) विज्ञाननिष्ठेने साधनावलंबित्व वाढू नये तसेच मानवी जीवनाला यांत्रिकताही येऊ नये. जीवमात्र, निसर्ग, पर्यावरण यांशी माणसाचे जैविक आणि अध्यात्मिक नाते आहे; याची सतत आठवण राहावी. कारण अवधी पंचभौतिक अस्तित्वे; सृष्टी आणि अवकाशस्थ अस्तित्वे; ही 'ब्रह्म' या मूलकारणातून आविष्कृत झालेली असून ती एकात्म आहेत; हे अध्यात्मिक अनुभवून सतत अनुभवता यावे; याचे भान 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिके'ने येऊ शकेल असा विश्वास वाटतो. त्याकरिताच 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिके'ची चर्चा केली आहे.

४) कोणत्याही तत्त्वप्रणालीचे खंडन करणे हा या भूमिकेचा हेतू नाही. ही भूमिका समजावून घेताना 'अध्यात्म' म्हणजे नेमके काय हे लेखकाला कळलेच नाही; येथपर्यंत विविध मते पुढे येणे गृहितच आहे, सर्व तत्त्वप्रणाली मते, मार्ग, धर्मग्रंथ यांच्या आधाराने सर्व लोकधुरीण मूलतोगत्वा 'लोकनिष्ठ

अध्यात्मवाद' पुरस्कृत करूनच मार्गदर्शन करीत असतात.

२६ सप्टेंबर १८९३ या दिवशी सर्वधर्मपरिषदेत केलेल्या एका भाषणात स्वामी विवेकानंद म्हणतात, "हिंदूधर्माचे दोन भाग आहेत. पहिला धर्मकांड व दुसरा ज्ञानकांड. ज्ञानकांडांचे अध्ययन विशेषतः संन्यासीच करत असतात. ज्ञानकांडात जातिभेद नाही. अतिउच्च वर्णातील व्यक्तींना जसा संन्यास घेण्याचा अधिकार आहे, तसाच तो हीनवर्णातील व्यक्तींनाही आहे. संन्यास घेतल्यानंतर दोघेही समान होऊन जातात. जातिभेद ही केवळ सामाजिक व्यवस्था आहे. खऱ्या धर्मात त्याला स्थान नाही. शाक्यमुनी (भगवान गौतमबुद्ध) संन्यासी होते. वेदांमध्ये जी सारी सत्ये दडलेली होती, ती त्यांच्या उदार हृदयामुळे जगातील सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचू शकली. जगामध्ये संघटितपणे धर्मप्रचाराचा पायंडा त्यांनीच पाडला." स्वामी विवेकानंदांचे हे विचार धर्म म्हणविणाऱ्या सर्व प्रणालींच्या संदर्भात विचारात घेणे आवश्यक वाटते. लोकधुरीण, ज्ञानी नेहमीच सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी ज्ञानात्मकतेने, समाजव्यवस्था आणि कर्म घडावे यासाठी प्रयत्न करीत असतात. समाजव्यवस्था आणि व्यवहार यामध्ये माणसाच्या कर्मशीलतेला अध्यात्मध्येय प्रदान करण्याची ती प्रक्रिया असते.

वैयक्तिक पातळीवर तप, योगसाधना आणि मोक्षप्राप्ती या मार्गाने जाणारेही एक प्रकारे सर्वात्मक 'ब्रह्म'ज्ञानाचेच भोक्ते असतात. मानवी जीवन हे निसर्गतःच अपरिहार्यपणे संघनिष्ठ जीवन आहे. 'लोक'चे अस्तित्व मानून लोकधारणात्मकतेने जगण्याचा म्हणजेच लोकबंधात्मकतेने (विष्णूतत्त्वाने) जगण्याचा प्रयत्न करीत असतात. लोकधुरीण एकप्रकारे विष्णूतत्त्वाने अर्थात 'लोकबंध'चे स्वरूपात कार्यरत असतात म्हणूनच त्यांच्या वर्तनातील, मार्गदर्शनातील 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूमिका सर्वांनी समजून घेतली; तर अंधता, वितंड आणि पाखांड विचार नाहिसे होतील आणि सहानुभूतीपूर्वक निष्काम कर्मयोगी पुरुषार्थ जागवला जाईल यासाठी हा प्रयत्न. ●●●

‘अनंत’च्या वाचकांशी गुज

अनुभूत होणारे विश्व, का निर्माण झाले? त्यात आपल्या असण्याचा अर्थ कोणता? हे सर्व आहे तरी काय? का? कसे? असे प्रश्न माणसाला अस्तित्वाच्या आरंभबिंदूपासून, पडतच आलेले आहेत. या अनुभूत होणाऱ्या पसाऱ्याला 'ब्रह्म' असे नाव दिले. अथातो ब्रह्म जिज्ञासा; म्हणून श्रुति प्रकटल्या. अस्तित्व सारणीचा इतिहास व स्वरूप सांगण्याच्या उद्देशाने धर्मग्रंथ, स्मृती आणि पुराणे प्रकटली.

अस्तित्वाचे मूलकारण आणि मानवी जीवनाची यथार्थता यांसाठी धर्म, नीती, तत्त्वज्ञान व सारणी यांचे मंडन झाले. आपापल्यापरीने मूलकारण आणि प्रभूसतेला नाव देऊन; चिंतन करण्याचा प्रयत्न, अखंड सुरूच आहे. सत्य, चैतन्य आणि आनंद यांचा शोध घेत त्यांचा अनुभव आपल्या जीवन अस्तित्वात घेता यावा; म्हणून माणसाने सतत धडपड केली. खंडन मंडनात्मक संघर्ष मांडला. भाषा, धर्म, समाज, मानवीसमूह, स्थल, काल, परिस्थिती यानुसार आपले, आपल्याला गवसलेलेच, सत्य म्हणून, प्रस्थापित करण्याचा आग्रह झाला. हे असेच अखंड सुरू आहे. या शोधाने सत्ता, समाज आणि अस्तित्व यां संदर्भात संघर्ष झालेत. होत आहेत.

भारतीय परंपरेत त्या मूलकारणाला चैतन्य, अनंतकृष्ण, कैवल्य, अनंत, अनंतावकाश, महाशून्य, अविनाशी, परब्रह्म, सच्चिदानंद, अथांग, स्वरूप, समर्थ, प्रभू, परमेश्वर, परम आदी अनेक नावांनी उल्लेखिलेले आहे.

या कादंबरीत या सर्व प्रकारच्या वर्णनासह; स्वतःच स्वतःच्या अस्तित्वाचा; पृथ्वीवरील देव, दानव, मानव, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, विद्याधर, चारण आदी आदी मानवी अस्तित्वांला, ऋषी, मुनी, यती, सद्गुरू, समर्थ, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, लेखक, कलावंत अशा मानवी अस्तित्वांनी

पारंपरिक केलेल्या, तात्त्विक आणि सारणीतील वैचारिक मंथनातून; ते मूलकारण शोध घेत आहे. कैवल्य, अनंत... हेच मूलकारण या कादंबरीचे मुख्य, केंद्रवर्ती पात्र किंवा नायक आहे. ते या येथवरच्या वैचारिक मंथनात फेरफटका मारीत, स्वतत्त्वाचा अनुभव आणि 'स्व' ची यथार्थता समजावून घेऊन; मानवाच्या स्वरूप अस्तित्व, कर्मबद्धतेसाठी, संदेशन घडविते आहे. सत्यान्वेषण, सत्यानुभव घडवून, आनंदानुभूती घडविण्याचा आणि भोगण्याचा प्रयत्न करते आहे. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. तसे केल्याने नकळत वाचकच 'अनंत' होऊ शकेल.

कादंबरी लेखनासाठी, निवेदन, स्वगत, आत्मगत, एकेरी नाट्यछटातंत्र इ. शाब्द संरचना प्रकार वापरले आहे. स्वाभाविक चिंतनाची लय ह्या लेखनाला आली आहे. वाचकालाही लय अनुभूत होईल. कादंबरी लेखनाचा हा एक आगळा प्रयोग; प्रचलित कादंबरी संकल्पनेला काहीसे बाजूला सारून केला आहे. कादंबरी लेखनात यापूर्वी 'परवेडा' ही कादंबरी लिहितांना असा प्रयोग केला आहे. तर 'सत्यनारायण थापाडे' ही कादंबरी लिहितांना 'लीळाचरित्रात्मक' प्रयोग केला आहे. वाचक या ही प्रयोगाचे आस्वादपूर्वक स्वागत करतील असा विश्वास वाटतो.

शेख महंमदमहाराजांच्या संगे...

संत चरित्र ग्रंथसंच 'संतदर्शन' प्रकल्पात सहभागी लेखक म्हणून 'संत शेख महंमदमहाराज' चरित्र लेखनाचा योग झाला. खूप आनंद वाटला. १९९६ साली श्री. भीमा मोदळे हे श्रीगोंद्याचे एक विद्यार्थी मला भेटले. हे श्रीगोंद्याचे असल्याने मी त्यांना जाणीवपूर्वक विचारले, "आपण संत शेख महंमदमहाराजांवरच पीएच.डी. का करत नाही?" ते बहुधा गोंधळात पडले. म्हणाले, "सर हा पीएच.डी. साठी विषय होऊ शकतो का?" त्यांनी आनंदाने, संकोचाने, काहीसे गोंधळून, भीत भीतच प्रतिप्रश्न केला. चौकशी केल्यावर लक्षात आले की, त्यांनी खूप नावाजलेल्या मोठ्या व्यक्तीला विचारले असता, त्यांनी हेटाळणी करित त्यांना पोरकटपणात जमा केले होते. आता मीच त्यांना स्वतः होऊन विचारीत होतो. मग आमचे विचारमंथन झाले. त्यांनी संत शेख महंमदमहाराजांवर पीएच.डी. संपादन केली. ही गोष्ट १९९८ ची. तेव्हापासून माझे शेख महंमदमहाराजांबद्दल चिंतन सुरूच होते. 'श्री संत शेख महंमदमहाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान' या संस्थेचे रौप्यमहोत्सवी वर्ष होते. त्या निमित्त महाराजांचे सर्व साहित्य पुन्हा प्रकाशित करावे असा मनोदय त्यांनी व्यक्त केला. मी ते काम अंगावर घेतले. 'सार्थ योग संग्राम' रौप्यमहोत्सवात २०१५ मध्ये प्रसिद्ध झाला. पाठोपाठ संत शेख महंमदमहाराजांची 'अभंगावली' आणि 'कविता' अशी पुस्तके डॉ. यु. म. पठाण आणि मी सार्थ स्वरूपात करून दिली. ती २०१६ च्या उत्सवात प्रसिद्ध झाली. या निमित्ताने शेख महंमदमहाराजांचे, योगसंग्राम, पवन विजय, साठीसंवत्सर, निष्कलंक प्रबोध, गायका, मदालसा, अभंग व स्फुटरचना, हिंदुस्थानी कविता इत्यादी असे सर्वच वाङ्मय नव्याने ग्रंथबद्ध झाले.

या प्रवासात, मध्ययुगीन संत परंपरेतील सर्वार्थाने 'महासमन्वय' म्हणून

संत शेख महंमदमहाराजांचे व्यक्तिमत्त्व मनात आकारले होते. त्याच काळात योगायोगाने श्री. दीपक खाडिलकर माझ्याकडे आले. त्यांनी 'संतदर्शन' प्रकल्पाची कल्पना मांडली. "तुम्ही शेख महंमदमहाराजांचे चरित्र लिहावे, असा डॉ. सदानंद मोरे यांचा निरोप आहे." असे सांगून "श्री गंधर्व-वेद प्रकाशनाचा आग्रह आहे," असेही सांगितले. डॉ. सदानंद मोरे हे माझे सन्मित्र तर खरेच, तसेच अनेक अर्थाने अत्यादराचे स्थान. त्यात त्यांची आज्ञा आल्यावर मनातून खूप आनंद झाला. जणू श्री शेख महंमदमहाराज यांचाच असा आग्रह दिसतो, असे मनोमनी वाटले. मी मनापासून होकार भरला. श्री. अभय टिळक आणि डॉ. सदानंद मोरे (देहूकर) हेच प्रकल्पाचे संपादन करीत आहेत हे म्हणल्यावर अन्य व्यावहारिक गोष्टींचा विचार करण्याचा प्रश्नच उभा राहिला नाही. श्री. अभय टिळकांनाही मी डॉ. मोरे यांचे स्नेही आणि आळंदी ट्रस्टचे पदाधिकारी, संतसाहित्याचे व्यासंगी अभ्यासक म्हणून ओळखत होतोच. कामाला लागलो. तयारी होतीच. वेळेत काम पूर्ण करून प्रकाशक दीपक आणि प्रकाश खाडिलकर बंधुंकडे सोपवले. त्यांचा दिलखुलास, तरी व्यवहारी आणि साक्षेपी स्वभाव आवडला. आता प्रकल्पांतर्गत 'संत शेख महंमदमहाराज' हा ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन अभ्यासक, जिज्ञासू आणि भाविकांच्या हाती जाताना कृतकृत्यता वाटते आहे. मी संपादक द्वय, प्रकाशक द्वय आणि सहयोगी चरित्रलेखक या सर्वांचा ऋणी आहे.

प्राचार्य डॉ.अनिल सहस्रबुद्धे यांचा व्यक्ती-परिचय

नाव	: अनिल नागेश सहस्रबुद्धे
जन्म	: २४ ऑगस्ट १९४७ (अकोले, अहमदनगर)
शिक्षण	: टी.डी., बी.एड., एम.ए. (मराठी), पीएच.डी. (मराठी-चाळीसगाव डांगापारिसर सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास)
पत्ता	: 'आई', समर्थनगर, श्रीराम चौक, (हॉटेल सागरच्या मागील बाजूस), पाईपलाईन रोड, अहमदनगर. महाराष्ट्र. दूरध्वनी (०२४१) २४२४१६७, भ्रमणभाष ९८८१५००९४२. usahasrabuddhe@gmail.com
नोकरी	: माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन अशी एकूण सेवा ४२ वर्षे. (सर्व सेवा 'हिंद सेवा मंडळ' या संस्थेत) हिंद सेवा मंडळाच्या पेमराज सारडा महाविद्यालयात मराठी विभागप्रमुख व प्राचार्य म्हणून सेवानिवृत्त. अनेक विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. संपादन केली.
सामाजिक कार्य	: आदिवासींमध्ये वैयक्तिक स्वरूपात व 'वनवासी कल्याण आश्रम' आणि 'आनंदोत्सव' या संस्थांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक, शैक्षणिक व सामाजिक सेवा व प्रबोधनात्मक कार्यात सहभाग. राष्ट्र सेवा मंडळ, अध्यक्ष. 'आनंदोत्सव' ट्रस्टचे संस्थापक चेअरमन. स्फूर्ति प्रकाशन मंचच्या माध्यमातून दोन वेळा ग्रंथयाग (सामूहिकतत्वावर ग्रंथ प्रकाशन), दोन्ही ट्रस्टच्या माध्यमातून सांस्कृतिक व सामाजिक कार्य. लेखक आणि विचारवंत.
विशेषत्व	: 'लोकबंध', 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ह्या ग्रंथातून स्वतंत्र तत्त्वचिंतन घडले आहे. अमोघ वक्तृत्वाची दैवी देणगी त्यांना प्राप्त आहे. 'अगस्त्य महात्म्य' हा श्री अगस्त्य ऋषी आज्ञेने प्रकटलेला दिव्य उपासना ग्रंथ म्हणजे त्यांच्या जीवित कार्यातील दिव्यानुभूती होय.

पीएच.डी.

'चाळीसगाव डांगापारिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'. पीएच.डी.साठी प्रबंध पुणे विद्यापीठ. पीएच.डी. १९७९-८०.

प्रसिद्ध साहित्य

अ) संशोधन / समीक्षा / वैचारिक : १) चाळीसगावडांगापारिसर (खंड १) लोकवाङ्मय- आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, ३१ डिसेंबर २०१३. २) चाळीसगावडांगापारिसर (खंड २) लोकबंधात्मक आकलन- आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, ३१ डिसेंबर २०१३. ३) लोकसाहित्य विचार : सविता प्रकाशन, औरंगाबाद १९९०. ४) 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९१, द्वितीय आवृत्ती २००५. ५) लोकबंध : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९५, द्वितीय आवृत्ती नितीन प्रकाशन, बुधवार पेठ, पुणे २०१२. ६) लोकसाहित्य संशोधन पद्धती : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९७, द्वितीय आवृत्ती नितीन प्रकाशन, बुधवार पेठ, पुणे २०१२. ७) अन्नासाठी दाही दिशा : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००२. ८) लोकसाहित्याचा

अन्वयार्थ : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००३. ९) प्रस्तावना : स्वरूप आणि संकल्पना - पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००७. १०) समीक्षा : प्रयोजन आणि कार्य - दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००८. ११) लोकसाहित्याच्या अभ्यासातील चकवे आणि उतारे : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २०१०. १२) लोकबंधात्मक चिकित्सा : नितीन प्रकाशन पुणे, प्रकाशक श्री. नितीन गोगटे, २०१२. १३) लोकी अलौकिक तुकाराम : प्रकाशक डॉ. लहवितकर प्रोफेसर व प्रमुख श्री तुकाराम अध्यासन, पुणे विद्यापीठ, पुणे २०१२. १४) (सार्थ) 'बालावबोध' : समर्थ स्वामी त्र्यंबकराज महाराज (भावानुवाद) - समर्थ स्वामी त्र्यंबकराज देवस्थान ट्रस्ट, देवळाली प्रवरा, राहुरी, अहमदनगर २०१२. १५) '(सार्थ) योगसंग्राम' संत श्री शेख महंमद महाराज (भावानुवाद) - संत श्री शेख महंमद महाराज उत्सव समिती ट्रस्ट श्रीगोंदा, अहमदनगर २०१४. १६) 'संतांचिया संगे' - मोरया प्रकाशन, पुणे/डोंबिवली २०१४. १७) आदिमांचे वर्तमान : चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१५ १८) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २०१६. १९) 'कैवल्यगंध' - आनंदोत्सव, नगर २०१६. २०) 'लोकधर्म' - आनंदोत्सव, नगर २०१६. २१) 'लोकार्थ' - आनंदोत्सव नगर २०१७, २२) 'साहित्याची समग्रता' - चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०१७. २३) शोध पांडुरंग (प्रेसकडे) २४) लोककला (प्रेसकडे). २५) संत शेख महंमद महाराज- गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे (संत द्वादशी प्रकल्पांतर्गत)- जुलै २०१८. २६) चिंतन मोती- आनंदोत्सव, नगर २०१८. २७) संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा- गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे (प्रेसकडे). २८) हनुमान चरित्र- गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे (लिखाण सुरू).

ब) ललित साहित्य -

कादंबरी : १) डांगणी : परिमल प्रकाशन. औरंगाबाद १९८५. २) काळ साद घाली : 'अद्भूत कादंबरी' मासिक, संपा. ग. वा. बेहेरे १९८६. ३) अहिनकुल : परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद १९८६. ४) वावटळ : राजेंद्र पब्लिकेशन पुणे/ठाणे १९८७. ५) भेद : राजेंद्र पब्लिकेशन पुणे/ठाणे १९८८. ६) मातंगी : मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे १९९२. ७) क्षयवटाच्या पारंब्या : राहुल प्रकाशन, मुंबई १९९२. ८) सत्यनारायण थापाडे पाटील : मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे १९९३. ९) परवेडा : प्रीती प्रकाशन, पुणे २००२.१०) 'अगस्त्य' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २८, फेब्रु. २०१०, द्वितीय आवृत्ती २०१७, ('अगस्त्य' कादंबरीचा इंग्रजी अनुवाद व कन्नड अनुवाद ई-बुक). ११) 'नारद' : पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २०१७, १२) अनंत- विमल पब्लिकेशन प्रा. लि. पुणे, मार्च २०१९.

कथासंग्रह : १) इंडियन फ्रायड्यूच्या चंद्री आणि इतर कथा : क्रिएटिव्ह कम्प्युनिकेशन, नगर २००१. २) कारव : मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे २००२. ३) विलक्षण : प्रीती प्रकाशन, पुणे २००३. ४) नारद ब्रेकींग न्यूज : पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २०१२ ('बापाचे बाप सोऽहम' - नारद ब्रेकींग न्यूज, इंग्रजी अनुवाद प्रा. स्फूर्ती सहस्रबुद्धे-देशपांडे, आनंदोत्सव प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती)

नाटक : १) भरारी आणि भानगडी : नंदा प्रकाशन, मुंबई २००१. २) संभव असंभव : प्रीती प्रकाशन, पुणे २००२. (नाटकांचे विविध प्रयोग झाले)

एकांकिका : १) कातळी निखारे : मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे २००३.

कवितासंग्रह : १) आव्हान : स्फूर्ती प्रकाशन, नगर १९९४. २) कोऽहम : हेमंत प्रकाशन, नगर २००६. ३) प्रिया : हेमंत प्रकाशन, नगर २००६. ४) श्री अगस्त्य महात्म्य : प्रकाशक सौ. उषा

सहस्रबुद्धे, नगर (प्रथमावृत्ती) २००८, (द्वितीय आवृत्ती, प्रकाशक श्री अगस्ती देवस्थान ट्रस्ट अकोले फेब्रुवारी २०१८) (पोथी) ५) मानसतरंग : क्रिएटिव्ह प्रकाशन, डिसेंबर २०११. ६) ऋषी लोपामुद्रा चरित्र, आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, अहमदनगर, (फेब्रुवारी २०१८), ७) ऋषी अगस्त्य नित्यपाठ-अभंग आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, अहमदनगर, (फेब्रुवारी २०१८), ८) श्री अगस्त्यऋषी अभंगावली, आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, अहमदनगर, (फेब्रुवारी २०१८).

(श्री अगस्त्य महात्म्य कन्नड अनुवाद श्री. श्रीकांत पाठक, कल्याण, आनंदोत्सव, नगर २०१५) ('आव्हान'चा हिंदी अनुवाद डॉ. अमरजा रेखी ('चुनौती') आनंदोत्सव प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती) ('प्रवरामाय' कवितेचा इंग्रजी अनुवाद प्रा. स्फूर्ती सहस्रबुद्धे-देशपांडे, आनंदोत्सव प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती)

ललित/चिंतनात्मक : १) जनात आणि मनात : मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे २००२.२) मनात आणि अवकाशात, मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे २००३. ३) स्पंदन शिल्पे : आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, नगर, ऑगस्ट २००९.

संपादित : १) ज्ञानवेध : मोरया प्रकाशन, डोंबिवली/पुणे १९९० (डॉ. मोरजे गौरवग्रंथ) २) तेजाची लेणी : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे १९९९ (स्वातंत्र्यवीर सावरकर, कवी कुसुमाग्रज आणि शाहीर अमरशेख यांच्या राष्ट्रीय जाणिवेच्या निवडक कवितांचा संग्रह. पुणे विद्यापीठाचे एफ.वाय.बी.ए.साठी नेमले गेलेले पाठ्यपुस्तक.) ३) 'अभंगपौर्णिमा' या ग्रंथात समीक्षालेखन सहभाग आणि संपादन साहाय्य, अभंगपौर्णिमा प्रकल्प प्रमुख, आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्ट, अहमदनगर. अभंगपौर्णिमा : दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २०११. ४) आनंदमेळा - कविसंमेलन : आनंदोत्सव प्रकाशन मंच, नगर २०१२.

प्रासंगिक : विविध दैनिके आणि नियतकालिके यांतून विपूल लेखन.

मिळालेले महत्त्वाचे पुरस्कार :

- १) आदर्श शिक्षक पुरस्कार (१९८७), महाराष्ट्र शासन, जिल्हा परिषद. अहमदनगर.
- २) 'विद्वत् पुरस्कार' : 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' या ग्रंथास 'कांची कामकोटी पीठ', जगद्गुरु शंकराचार्यांकडून ज्ञानेश्वरी लेखन समशताब्दी वर्षात महाराष्ट्रातील निवडक नऊ विद्वानांत विद्वत् पुरस्कार (१९९२).
- ३) संशोधन पुरस्कार : 'लोकबंध' ग्रंथास लोकसाहित्य संशोधन मंडळ, औरंगाबाद येथील संशोधन पुरस्कार (२०००).
- ४) अकोले गौरव पुरस्कार : अकोले (जन्मगावी) लोकंजन प्रतिष्ठानच्यावतीने साहित्य क्षेत्रातील कामगिरीबद्दल 'अकोले गौरव' पुरस्कार २० फेब्रुवारी २०१०.
- ५) तत्त्वज्ञानविषयक श्रेष्ठता पारितोषिक : 'अगस्त्य' कादंबरी, 'अगस्त्य महात्म्य' उपासना पोथी, यासह अन्य लेखनातील तत्त्वज्ञान प्रसूतीकरणाबद्दल महाराष्ट्र साहित्य परिषद श्रेष्ठता पारितोषिक २००९-२०१० या वर्षातील महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे राजा फडणीस पुरस्कृत रामाचार्य अवधानी तत्त्वज्ञानविषयक लेखन पारितोषिक. (१६ मे २०१०)
- ६) साहित्य सेवा पुरस्कार : समग्र साहित्यिक कामगिरीबद्दल 'साहित्यसेवा' पुरस्कार द्वारा पद्मश्री विखे पाटील फाँडेशन प्रवरानगर २०१२
- ७) जीवनगौरव पुरस्कार : द्वारा- गुरुकुल भागवताश्रम, चिंचोडी पाटील, अ.नगर २०१४
- ८) अभिजात मराठी पारितोषिक : 'चाळीसगावडांगणी (खंड-१) - 'लोकवाङ्मय' व

‘चाळीसगावडांगाणी (खंड २) लोकबंधात्मक चिकित्सा’ या खंडात्मक ग्रंथास अभिजात मराठी पारितोषिक (सामाजिक शास्त्रे या विषयांतर्गत स्वतंत्र ग्रंथास) द्वारा- महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, २०१४.

१) राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार : चाळीसगावडांगाणी खंड १ व २ साठी ‘लोकगंगा’ राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार २०१४

१०) वैचारिक वाङ्मयाचा मु. ब. यंदे पुरस्कार : ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या ग्रंथास नाशिक सार्वजनिक वाचनालयाचा वैचारिक वाङ्मयासाठीचा मु. ब. यंदे पुरस्कार २०१७

११) तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र ना. गो. नांदापूरकर पुरस्कार : ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या ग्रंथास महाराष्ट्र शासनाचा स्व. यशवंतराव चव्हाण राज्य वाङ्मय पुरस्कार योजनेअंतर्गत सन २०१६ चा एक लाख रुपयांचा ‘ना. गो. नांदापूरकर पुरस्कार’ २०१७. (वितरण मराठी भाषा गौरव दिनी २७ फेब्रुवारी २०१८)

१२) आदिवासी जीवनावरील उत्कृष्ट लेखन जीवनगौरव पुरस्कार : कै. यशवंतराव भांगरे आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, शेंडी (भंडारदरा डॅम) अकोले यांच्यावतीने ‘आदिवासी जीवनावरील उत्कृष्ट लेखन जीवनगौरव पुरस्कार’ २९ जानेवारी २०१८.

१३) श्रीपाद जोशी ग्रंथकार पुरस्कार : संदर्भग्रंथ अनुवाद आंतरभारती कार्य यासाठीचा ‘श्रीपाद जोशी ग्रंथकार पुरस्कार’ मे २०१८

१४) महर्षी अगस्त्य लोकरत्न पुरस्कार : स्वरानंद प्रबोधिनी, अहमदनगर जुलै २०१८.

१५) साहित्यभूषण पुरस्कार : कै. काकासाहेब म्हस्के मेमोरियल मेडिकल फौंडेशन, अहमदनगरचा ‘साहित्यभूषण’ पुरस्कार १३ जानेवारी २०१९.

१६) पूर्णाचार्य पुरस्कार : भारतीय गुरुसेवा मंडळ व जीवन कला मंडळ, औरंगाबाद यांच्यावतीने कै. पंडित किसनरावजी पाडळकर स्मृती पुरस्कार, २४ फेब्रुवारी २०१९

१७) संत सेवा गौरव पुरस्कार : संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ, श्रीगोंदा यांच्यावतीने ह.भ.प. तथागत श्रीरंग अंबादास लोखंडे स्मरणार्थ पुरस्कार, १४ मार्च २०१९.

१८) ग्रंथ पुरस्कार : ‘श्री संत शेख महंमद महाराज’ या गंधर्ववेद प्रकाशन प्रकाशित ग्रंथास कै. श्री. ना. बनहट्टी स्मृति ग्रंथ पुरस्कार ‘पुणे नगर वाचन मंदिर’, पुणे, एप्रिल २०१९.

ब्लर्ब मजकूर

माणसानं प्रकृतीला संस्कृतीचं रूप देत; विश्वाच्या असलेपणाला, मनाच्या अवकाशात, वाङ्मयरूपाने, मनस्वीपणे आकारलं. वाङ्मयपरंपरा म्हणजे मौखिक परंपरा होय. कोणतीही परंपरा हे संस्कृतीचे रूप प्रकट करते. वाङ्मयपरंपरा माणसाच्या, शाब्द, साधन आणि वर्तनव्यवहाराला एकात्मतेने, भावात्मकतेने आणि प्रतीक, प्रतिमा आणि चिन्ह स्वरूपात आविष्कृत करते. लोकवाङ्मय हे नेहमीच मानवी जीवनाचा अस्सल आविष्कार असतो. लोकवाङ्मयाच्या आविष्करणातही, सर्वसमावेशकतेचा विचार अंतर्भूत असतो; त्याचबरोबर सौंदर्यदृष्टीचा प्रातीभ आविष्कारही असतो. या प्रक्रियेमुळे लोकवाङ्मयाला प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकलेचा स्तर प्राप्त होतो. शास्त्रे, कला, क्रीडा आणि मानवी व्यवस्थापन तसेच मानवेतर समग्र सृष्टीशी मानवाचा संबंध, इ. सर्व गोष्टी मानवी संस्कृतीमध्ये समाविष्ट असतात. या सर्वांना माणसाने शब्दबद्ध केले आहे. त्यामुळे हे सर्व ग्रंथरूपाने मंडीत होत; वाङ्मयाला मौखिक परंपरागत अथवा लिखित रूप प्राप्त झाले आहे. शास्त्रीय वाङ्मय आणि ललित वाङ्मय अशी वाङ्मयाची दोन दालने ओळखली जातात. वाङ्मयाच्या अभ्यासात, बोली, भाषा, शास्त्रीय वाङ्मयाची भाषा, ललित वाङ्मयाची भाषा, मांडणी, शैली, वाङ्मयाविष्कारचा वैचारिक हेतू व दृष्टी अर्थात् वैचारिक व्यूह, वाङ्मयशास्त्र, वाङ्मयावरील समीक्षेचे शास्त्र आदि सर्व गोष्टी समाविष्ट होतात. वाङ्मय आणि संस्कृती एवढेच नव्हे तर शब्द आणि संस्कृती हे शब्द, अद्वैत रूपाने साद संवाद करीत आकलित होतात.